

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Antikvarie *Sverker Janson*, Stockholm: Från svenska fornminnesplatser 33
- On Preservation of Ancient Monuments in Sweden 40
- Professor *Kustaa Vilkuna*, Helsingfors: Gränsen mellan Sverige och Finland i etnologisk belysning 41
- Die Herausbildung der schwedisch-finnischen Landgrenze 68

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

- Eivind S. Engelstad: Kunstindustrien. Anmäld av *Sigurd Wallin* 69
- Paul Geiger: Volkskundliche Bibliographie 1939—1941. Anmäld av *Sigfrid Svensson* 71
- Svenska armén genom tiderna. Utg. av Ragnar Sjöberg. Anmäld av *Sten Carlsson* 73
- Israel Nesseliuksen mietinnöt (Israel Nesselius betänkanden). Utg. av Martti Kerkkonen. Anmäld av *N. L. Rasmusson* 75
- FÖRENINGSMEDDELANDET 76

RIG · ÅRGÅNG 34 · HÄFTE 2 1951

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: statsrådet *Herman Zetterberg*, sekreterare: museielektorn, fil. lic.
Mats Rehnberg, skattmästare: direktören *Sten Westerberg*.

REDAKTION:

Redaktör och ansvarig utgivare: förste intendenten, fil. dr *Gösta Berg*,
redaktionssekreterare: landsantikvarien, fil. lic. *Gösta von Schoultz*,
Värmlands museum, Karlstad, tel. 114 69.

EXPEDITION:

Föreningens och tidskriftens expedition: Nordiska museet, Stockholm,
tel. 67 00 80 (fru M. Rosén). Års- och prenumerationsavgift i
Sverige 10 kr, utanför Sverige 20 kr. Postgiro 19 39 58.

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen.

DISTRIBUTION UTANFÖR SVERIGE:

Ejnar Munksgaards forlag, Nørregade 6, København.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918.

Från svenska fornminnesplatser

Av Sverker Fanson

En stor del av våra fornlämningar utgöra karakteristiska element i det svenska landskapet. Inte sällan dominera de landskapsbilden. I trakter som Skåne och Halland teckna bronsåldershögar sina stora silhuetter mot himlen, och man kan knappast fara genom Bohuslän utan att lägga märke till gravrösena på bergshöjderna. Exempler kunna mångfaldigas. I ett landskap som det öländska kan man t. ex. inte undgå att se, vilket markant inslag fornlämningarna lämna. I den flacka terrängen stå resta stenar och skeppssättningar, markerande bygravfält från järnåldern. Men samtidigt skapa dessa fornlämningar en säregen landskapsbild; de utgöra ett väsentligt led i det öländska kulturlandskapet.

Det stora flertalet av våra fornlämningar ligger också i ett landskap, som har fått sitt nuvarande utseende genom det odlingsarbete som här har utförts under årtusenden, från förhistorisk tid till våra dagar. Fornminnesvården har därför en vidsträcktare uppgift än många tänker sig. Det gäller inte bara att skydda monumenten, så att dessa inte förfalla eller skadas. Utan det gäller även att om möjligt skaffa dem det utrymme i landskapet, som de kräva för att komma till sin rätt, och en sådan omgivande vegeta-

tion, att de inte helt förkvävas av igenväxande skog och annan vegetation.

Denna syn på fornminnesvården är inte gammal. I festskriften till Sigurd Curman 1946 har K. A. Gustawsson redogjort för fornlämningarnas förhållande till det äldre kulturlandskapet.¹ Han påpekar, i hur hög grad ängs- och hagmarkernas snabba försvinnande under de senaste hundra åren bland annat har haft till följd, att vårt lands talrika fornlämningar nu som regel äro övervuxna och skadade av skog. Gustawsson har i ett annat sammanhang framhållit, att även i sådana fall då man var fullt medveten om det stora värdet hos våra fornminnen, en naturromantisk uppfattning av landskapet lade hinder i vägen för en rationell fornminnesvård.² Så t. ex. skulle det dröja ända fram till 1931 innan Riksantikvarieämbetet påbörjade en första gallring på landets största och märkligaste fornminnesområde, Björkö, där fornlämningarna togo direkt skada av den fritt växande skogen.

¹ Erik Floderus och K. A. Gustawsson, Fornforskning och minnesvård, I, Fasta fornlämningar, Ad patriam illustrandam, 1946, s. 241 ff.

² K. A. Gustawsson, Några synpunkter på fornminnesvården, Från Borås och de sju häraderna, 5, 1950, s. 13 ff.

1. Anundshögen och de stora skeppssättningarna på Badelundaåsen vid Västerås hör till Västmanlands märkligaste fornlämningar. (Foto: Nils Lagergren, ATA.)

1. Anundshögen and "skeppssättningar" (boat-shaped enclosures of upright stones) on Badelundaåsen near Västerås, which are among the most noteworthy of the ancient remains of Västmanland.

Denna första rövning skulle komma att bli upptakten till ett fornvårdsarbete av nytt slag, som syftar längre än till vården av de enstaka monumenten. Tjugo år senare finns det ett antal svenska fornminnesplatser av märkligt slag, där minnesmärkena framträda i ett större sammanhang, där själva området ingår som ett led i landskapsbilden.

Året efter det att arbetet på Björkö

hade påbörjats, utförde Riksantikvarieämbetet ett stort fornvårdsarbete på Badelundaåsen utanför Västerås, på gravfältet där Anundshögen, landets största hög, och de ståtliga skeppssättningarna ligga. Här hade fornlämningarna skadats på olika sätt och vissa delar av marken låg i vanhävd. Efter ett omfattande återställningsarbete av monumenten och själva omgivningen, har här även återvunnits

2. Den stora gravhögen, Ströbohög, vid Köping i Västmanland är den enda fornlämning, som nu finns kvar av ett stort gravfält, som har förstörts genom grustäkt. (Foto: Nils Lagergren, ATA.)

2. The large burial mound, Ströbohög, near Köping in Västmanland, is the only ancient relic now remaining of the large burial ground which has been destroyed as a result of gravel-pit operations.

3. Skeppssättningar, domarringar och resta stenar på gravfältet vid Gettlinge i Södra Möckleby på Öland dominera helt landskapsbilden. (Foto: Nils Lagergren, ATA.)

3. "Skeppssättningar", "domarringar" (stone circles), and uprights on the burialground at Gettlinge in Södra Möckleby on the Island of Öland, which wholly dominate the landscape.

ett stycke av det gamla kulturlandskapet med dess lövvegetation och gräsklädda mark.

Ett liknande arbete var restaureringen av den starkt skadade Ströbohög utanför Köping, som ämbetet utförde under åren 1935—37,³ samt de stora fornvårdsarbetena på de av grustag och vegetation åverkade gravfälten på Öland. Som exempel kan här nämnas områdena vid Gettlinge och Karums Alvar. Särskilt dessa ölandsarbeten blevo av betydelse, då de i hög grad utgöra lättåskådliga exempel på hur fornlämningarna helt kunna dominera landskapsbilden, och därför på ett påtagligt sätt riktade uppmärksamheten på sambandet mellan fornlämningar och kulturlandskap.

När röjningarna på Björkö påbörjades avsåg man i första hand att hejda den skada, som trädens rötter gjorde på gravarna, och att återge den kala marken en slitstark gräsvegetation, så att området skulle bli lätt att sköta. Liksom på så många andra håll i vårt land låg gravfälten här i övergivna ängs- och hagmarker. Vid lösandet av de många svåra vegetations-

problem, som uppkommo vid dessa arbeten (t. ex. att förhindra ogräs av olika slag), kom man så småningom fram till den vegetationsform, som sedan gammalt har präglat våra ängs- och hagmarker. Man fick med andra ord tillbaka delar av ett äldre kulturlandskap, en vinst vid sidan av de egentliga vårdarbetena.

Detta var upphovet till att K. A. Gustawsson, som från börjat hade lett dessa företag, vid utformandet av dessa arbeten fördes över till att systematiskt sammankoppla fornvården med ett återställande av de gamla ängs- och hagmarkerna,² som spelat en utomordentligt stor roll för fornlämningarnas bevarande genom tiderna.³ Programmet är klart utformat vid de senare årens stora återställningsarbeten: Ismanstorps borg, Gråborg och Bårby borg på Öland, Ekornavallen i Västergötland, Gamla Uppsala och Högom utanför Sundsvall. I samtliga dessa fall är det fråga om stora områden.

Ismanstorps borg ligger mitt inne på ön i skogen, omgiven av en snårig sumpmark. Med undantag av de senaste femtio åren har borgen legat i ett haglandskap, vars växtlighet har dominerats av ek och hassel. När ett 18 tunnland stort område kring denna anläggning inköptes 1945, var

³ K. A. Gustawsson, Fornvårdsarbeten inom ströbohögområdet, Fornvännen, 1945, s. 199 ff.

4. Ismantorps borg i Långlöts socken på Öland ligger i ett gammalt haglandskap. Efter röjningsarbetena. (Foto godkänt för publicering. Försvarsstaben.)

4. The Ismantorps "borg", or fort, in the parish of Långlöt on Öland, which is situated in an ancient clearing. Photo, taken after the clearing operations.

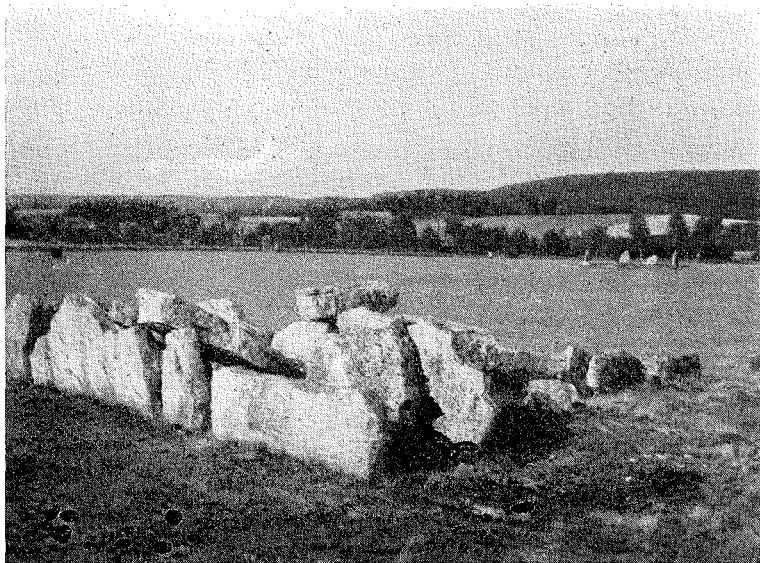
hela området emellertid igenvuxet, trots ett tidigare förtjänstfullt röjningsarbete. Borgen syntes inte förrän man kom alldeles inpå den, och de många husgrunderna, som fylla utrymmet innanför den mäktiga vällen, voro helt övervuxna. De vårdarbeten, som här ha utförts, ha gått ut på att återfå den gamla landskapstypen,

som tidigare har varit utmärkande för platsen. Området har redan blivit en mycket uppskattad utflyktsplats. Besökssiffran uppskattades 1948 till över 40 000. För närvarande planerar riksantikvarieämbetet att uppföra en raststuga inom området.

Samma år som Ismantorpsområdet

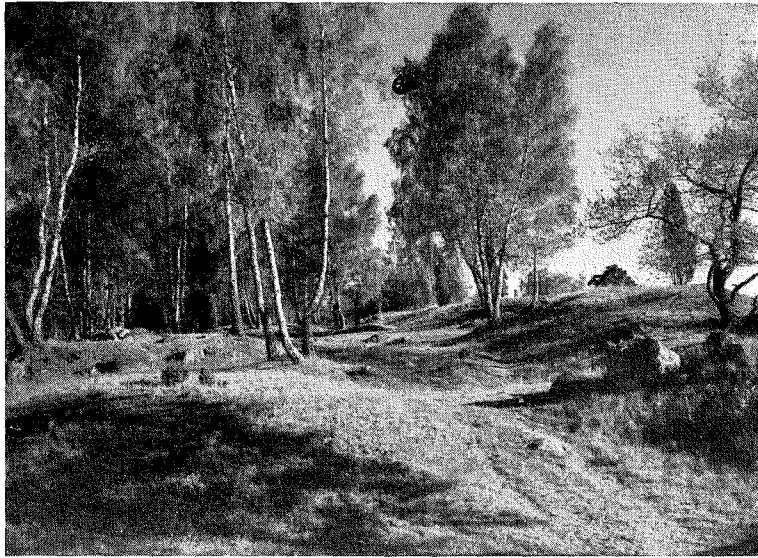
5. Utsikt från Ekornavallen i Hornborga socken, Västergötland. I förgrunden en av gånggrifterna. (Foto: Ivar Anderson, ATA.)

5. View of Ekornavallen, in Hornborga parish, Västergötland. In the foreground, one of the "passage graves".

6. Från hagmarkerna på Björkö. Gravfältet "Hemlanden" med stadsvalLEN till höger. (Foto: Nils Lagergren, ATA.)

6. View of the ancient clearings on Björkö, the site of the Viking town Birka. The burialground "Hemlanden", with the rampart of the town on the right.

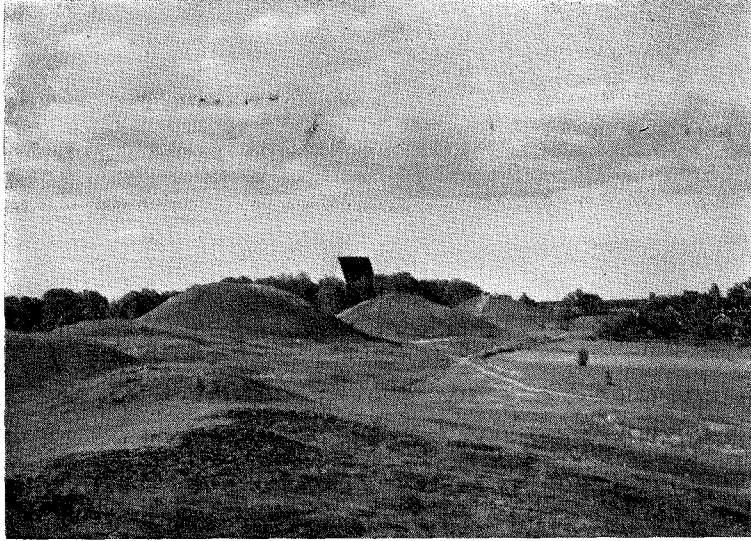
förvärvades inköptes Gråborg. I bägge dessa fall kunde förvärven göras tack vare gåvomedel. Det inköpta området, som förutom själva borgen även omfattar S:t Knuts kapellruin och en angränsande gård, är betydligt större än Ismantorp; det uppgår till inte mindre än 100 tunnland. Även här ha stora vårdarbeten utförts under de gångna åren. I bägge dessa fall gäller, att inga försök ha gjorts att återuppföra nedrasade murpartier eller att restaurera husgrunder, utan dessa ha endast befriats från nedbrytande vegetation.

Det tredje inköpet av ett större fornminnesområde på Öland gjordes så sent som 1949, då det utomordentligt natursköna området kring Bårbyborg norr om Mörbylånga förvärvades för att säkerställa borgens omgivning. Borgen ligger på själva landborgsbranten och innanför denna breder Alvaret ut sig. Genom detta köp, som även omfattar en betydande del av Alvaret, har man för framtiden förhindrat bebyggelse, grus- eller stentäkt

inom ett för landskapet ytterst känsligt område.⁴

På Ekornavallen i Västergötland ligger en av landskapets märkligaste fornminnesplatser. Inom ett begränsat område finns här sammanlagt fyra gånggrifter, en hällkista, ett bronsåldersröse samt ett gravfält från järnåldern med en domarring och stora resta stenar. Fornlämningarna ligga i en sluttning ned mot Hornborgaån, i en för denna del av landskapet mycket karakteristisk natur med utsikt mot en rad ståtliga bergsplatåer. Sedan lång tid tillbaka hade detta område blivit skadat av odling och bebyggelse. År 1944 påbörjades med frivillig arbetshjälp från trakten de första återställningsarbetena. I första hand gällde det att forsla bort de stora mängder odlingssten, som under årens lopp hopats kring fornlämningarna. Ett år senare gjordes det första markförvärvet, tack vare gåvomedel. Det in-

⁴ Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok, 1950, s. 49 ff.

7. Gamla Uppsala. Efter återställningsarbetena. (Foto: Ivar Anderson, ATA.)

7. Gamla Uppsala, Uppland. The great burial-mounds after the restoration operations.

köpta området uppgår till ca 40 tunnland. Åkermarken, som tidigare helt omgav monumenten, är nu igenlagd till betesvall. Fornlämningarna komma nu till sin fulla rätt i det öppna, storslagna landskapet. De stora besökarskaror, som komma hit sommartid, visa klart att fornminnesplatser av detta slag väcka intresse i långt vidare kretsar än fackmännens.

På alla de här nämnda platserna har man vid återställningsarbetena kunnat falla tillbaka på de erfarenheter, som ha vunnits vid de mångåriga vårdarbetena på Björkö, sedan dessa påbörjades 1931. Till väsentliga delar är detta landets största fornminnesområde nu återställt i ett tillfredsställande skick. Den mycket starka opposition, som från många håll riktades mot dessa arbeten, har nu förbytt i ett starkt stigande intresse inte minst från naturskyddshåll. Denna fornminnesplats har även blivit ett fritidsområde, som lockar till besök på grund av sin för Mälardalstrakterna karakteristiska natur.

Det av Riksantikvarieämbetet förval-

tade området uppgår till inte mindre än omkring 350 tunnland. Det har visat sig, att Björkö förmått intressera allmänheten i långt större grad, än vad man skulle kunna vänta sig. Under de tre sommar-månaderna med regelbundna båtturer under endast två dagar i veckan från Stockholm har området under de senare åren besökts av i genomsnitt mellan 18 000 och 20 000 personer per år. Detta är en anmärkningsvärt hög besökssiffra, särskilt om man tar hänsyn till den långa resan (ungefär 5 timmar fram och åter) och de ganska stora kostnaderna för denna.

Det finns endast ett fornminnesområde, som är mer besökt än Björkö, nämligen Gamla Uppsala. K. A. Gustawsson har i Fornvännen utförligt redogjort för den kraftiga skadegörelse, som under årens lopp övergått denna historiska plats, och för de åtgärder som sedan 1923 ha vidtagits för att skydda och i värdigt skick återställa området. Detta år flyttades några nära kungshögarna liggande ekonomi-byggnader. Röjningar, städnings- och

8. En av högarna på gravfältet vid Högom, Selångers socken, Medelpad. (Foto: ATA.)

8. One of the mounds on the burialground at Högom, Selånger parish, Medelpad.

markvårdsarbeten påbörjades 1931 av Riksantikvarieämbetet. De voro till största delen avslutade 1945. Trädbeståndet på området har försvunnit, och gravfältet har nu "återfått den karaktär av hed", som man känner igen från äldre avbildningar, och som Rutger Sernander en gång ivrade för att man skulle söka återvinna.⁵

Vad som emellertid mer än något annat har hotat att för alltid fördärva detta område, har varit grustäkter och den påträngande bebyggelsen. Genom en rad markförvärv på sammanlagt över 40 tunnland ha viktigare partier kunnat räddas undan detta hot. Men först med den av länsstyrelsen 1949 fastställda gränsen för fornminnesområdet ha garantier skapats för ett varaktigt skydd. Det lagligt skyddade området, det största i sitt slag i landet, har en längd av inte mindre än omkring 1 600 m och en bredd av 800—900 m. Inom denna skyddsgräns kunna

inte byggnader uppföras eller andra förändringar på området ske utan Riksantikvarieämbetets tillstånd.

Ytterligare ett exempel skall i denna översikt lämnas på en fornminnesplats, som har återställts i värdigt skick. Vid Högom utanför Sundsvall ligger Norrlands kanske förnämligaste gravfält med bland annat fyra mycket stora högar. Utlöparna av stadsbebyggelsen nå ända fram till gravfältet. Under de senaste femtio åren hade detta blivit mycket starkt skadat, bland annat genom hänsynslöst bland gravarna placerade byggnader. För att kunna rädda detta område var ett markförvärv nödvändigt. Det var därför synnerligen glädjande att Sundsvalls stad 1946 åtog sig att inköpa området, för att för framtiden bevara gravfältet. Riksantikvarieämbetet har sedan dess tack vare en donation arbetat med iståndsättande av området. Dessa arbeten äro ännu inte avslutade, men ha dock hunnit så långt, att de stora högarna nu ligga fria inom ett öppet område. Med sitt do-

⁵ K. A. Gustawsson, Gamla Uppsala fornminnesområde, Fornvännen 1949, s. 352 ff.

minerande läge kommer detta gravfält att en gång bli en norrländsk motsvarighet till Gamla Uppsala.

De här valda exemplen på svenska fornminnesplatser representera ett urval av sådana större arbeten som Riksantikvarieämbetet har utfört företrädesvis

under de senaste tjugo åren. Resultaten av dessa vårdarbeten kunna också tjäna som belysande exempel på nya synpunkter inom fornvården, vilka rikta uppmärksamheten på sambandet mellan våra forn lämningar och tidigare typer av det svenska kulturlandskapet.

On Preservation of Ancient Monuments in Sweden

To a great extent pre-historic Swedish burial grounds lie in old and overgrown meadowlands or woodlands cleared in ancient times but which have again become overgrown with trees and bushes. This type of landscape, which is extraordinarily common in Sweden, is not a natural phenomenon, but a result of the ancient type of farming, which made use of the meadows and cleared forest tracts for haymaking and for grazing. As a result of modern farming, however, about, and after the middle of, the 19th century, this type of farming was discontinued. The consequence was that all of the meadowlands and grazing tracts rapidly became overgrown, and the pine forest gained the upper hand.

Swedish burial-grounds are, as a result, largely overgrown with forest. For this reason extensive clearing operations are necessary in order to prevent damage from vegetation. In other cases it is the gravel-pit operations, and the encroachments of modern settlements, more than any other factor, which constitute the main threat against the existing ancient monuments.

During the last twenty years Kings Custodian of Antiquities has carried out great projects for the preservation of ancient monuments in a number of the most notable ancient sites in the country. The object has been to stop the damage which was being caused by the vegetation, and to provide the ancient sites with sufficient space around them for their proper setting in the landscape. Antikvarie K. A. Gustawsson (Head of the Department for Ancient Monuments), at the Riksantikvarieämbetet, who has from the beginning headed these projects, has in several instances in the course of the work attempted to regain and restore the meadowlands and grazing lands lying around the ancient remains.

In order to carry through the comprehensive works which this constituted, and with the object of protecting the ancient sites for the future, the Riksantikvarieämbetet has accordingly acquired considerable tracts of land in different parts of the country.

The pictures show some of the ancient sites, which have in this manner been acquired and restored.

Gränsen mellan Sverige och Finland i etnologisk belysning

Av Kustaa Vilkuna

Frågan om nyttjanderättsgränsen mellan Bottniska vikens laxrikaste vattendrag, nämligen Kemi och Torne älvar, har länge sysselsatt våra historiker. Denna gräns måste ju en gång ha sammanfallit med gränsen mellan Tornedalens birkarlar och karelarna, vilka hade underlagt sig nyttjanderätten till Kemi älv. Samma gräns har senare åtskilt Åbo och Uppsala biskopsstift, Upplands och Finlands lagmansdömen, Väster- och Österbottens landskap samt Torneå och Kemi socknar.

Senast åren 1926—1931 fördes en livlig diskussion i denna fråga mellan professorerna Jalmari Jaakkola och K. R. Melander. Denna polemik föranleddes närmast därav, att Jaakkola vid sina undersökningar av Finlands historiska gränser hade tolkat de äldsta skriftliga upplysningarna om gränsen vid Kemi älv på annat sätt än tidigare forskare. I ett brev från Finlands lagman Bo Jonsson Grip till ärkebiskop Birger den 9 maj 1374 heter det: "Kakama attinet terre Haelsingie et Lem (o: Kem) attinet episcopatui Aboensi." Två månader senare (16 juli 1374) återkommer nästan samma ord i ett satakundensiskt intyg:

"Kakama attinet archiepiscopatui Upsaliensi et Kem attinet episcopatui Aboensi."¹ Med ett dativobjekt har predikaten i medeltidslatinet betydelsen 'tillhöra'. Alltså: "Kaakama tillhör Upsala ärkebiskopsstift och Kemi Åbo biskopsstift."² Gränsen skulle således ha gått någonstans mellan Kaakama och Kemi älvar.³ Då även Siikajoki samt Ijo, Ule och Pats (Pata) älvar nämnts såsom "gränser" (*limites*) i källorna, vill Jaakkola emellertid översätta 'attinere' med 'är gräns', varvid det smala bältet mellan Kaakama och Kemi älvar inte skulle ha tillhört någon alls. "Intressantast i satakundensarnas intyg", säger han, "är att det särskiljer ett egendomligt område mellan

¹ Finlands medeltids urkunder I, s. 350 (Helsingfors 1910); Åbo domkyrkas svartbok, s. 149 (Hfors 1890). I åbobornas intyg ett år senare (11 maj 1375) säges i sak att Kemi och Ijo kapell sedan gammalt tillhört Åbo stift. (Svartboken, s. 155.)

² Så har saken fattats t. ex. av Porthan, Opera selecta I, s. 318—321, Hfors 1859; Yrjö Koskinen, Suomen kansan historia, s. 92, Hfors 1933; A. O. Forsström, Suomen keskiajan historia, s. 225, 259 o. 260 (Jyväskylä 1898) och R. Hausen, ovannämnda källutgåvor Finlands medelt. urk. I, s. 350; svartboken, s. 149.

³ K. R. Melander, Pohjanmaan entisistä rajoista, s. 3. Fennia 47: 2, Hfors 1926.

Kaakama och Kemi älvar, vilket inte tillhör någotdera stiftet.”⁴ Senare har Jaakkola formulerat sin tolkning i en svårfattlig sammanfattning: ”Å ena sidan visar dokumentet enligt min mening, att Kaakama älv utgjorde det egentliga Sveriges och Upsala stifts yttersta östliga rand. Å andra sidan innefattar traditionen att ’Finlands’ och Åbo stifts östra rand i norr utgjordes av Kemi älv, dvs. dennas norra strand och mynning. Härifrån fortsatte ’randen’ tydligen — då de sydligare älvarna inte kan ha varit gränsloder i hela sin sträckning — längs kusten över Ijo och Ule älvars samt Siikajokis mynningar till Pattijoki, där Finlands egentliga, sammanhängande område vidtog.”⁵

Gränsen mellan Upsala och Åbo stift skulle sålunda ha gått längs Kemi älv. Såsom stöd för denna uppfattning anför Jaakkola även ett dokument från år 1490⁶ samt det intressanta faktum, att den gamla stenkyrkan i Kemi ligger på älvens norra strand, liksom Salois kyrka på motsvarande sätt är belägen på Pattijokis södra strand. Dessa kyrkor skulle, enligt Jaakkola, var på sitt håll ha utgjort den romerska trons utposter mot ett område, som ursprungligen tillhörde de ortodoxa karelarna, men senare införlivades med Åbo stift. Vi återkommer senare till denna fråga.

Enligt Jaakkola skulle gränsen sålunda

⁴ Jalmari Jaakkola, Pirkkalaisliikkeen synty, s. 146. Acta Acad. Turkuensis, ser. B II: I. Åbo 1924.

⁵ Eräistä varhaisemman keskiaikamme kysymyksistä. Hist. aikakauskirja 1929, s. 227. Se även Jalmari Jaakkola, Suomen sydänkeskiaika, s. 76. Hfors 1944.

⁶ Jalmari Jaakkola, Suomen vanhimmat valtarajat vuoteen 1323, s. 235—236. Hist. tutkimuksia VII. Hfors 1926.

ha varit något obestämd. Han har t. o. m. uttalat den förmodan, att biskop Hemming i Åbo och hans namne i Upsala, då de omkring 1346 uppgjorde en gränstraktat som inte bevarats, men vars ord torde gå igen i det latinska citatet i Bo Jonsons svenska brev, inte skulle ha fastställt gränsen i detalj och att det satakundensiska intyget av år 1374 endast i stora drag anger en nyttjanderättsgräns, vars anor går betydligt längre tillbaka i tiden än biskoparnas strider.⁷

Melander å andra sidan höll obetingat fast vid den tidigare tolkningen och ansåg sig för egen del ha funnit utgångspunkten till den fasta gräns, som källorna enligt hans uppfattning omtalar. I ett tingsprotokoll från Kemi av år 1655 hade han nämligen påträffat ett utdrag ur en redogörelse för en gränsuppgång, som hade företagits år 1596. Enligt denna redogörelse började gränsen mellan Öster- och Västerbotten på en kobbe vid namn *Östgrundet* och fortsatte norrut över en holme kallad *Koivu-luoto* till en liten bäck med det signifikativa namnet *Råbäcken* eller *Rajajoki* mellan Kaakama och Kemi älvar.⁸ Jaakkola för sin del betraktade emellertid alla slutledningar byggda på detta ofullständiga utdrag såsom värdelösa i den mån de gällde tolkningen av medeltida gränstraktater.⁹

Frågan har sålunda förblivit olöst och i den nyaste litteraturen användes försiktigtvis formuleringar, som nära ansluter sig till källornas uttryckssätt. I själva verket kan problemet inte avgöras genom

⁷ Jalmari Jaakkola, Mauno Eerikinpojan unionipoliitikka, s. 392—295. Hist. tutkimuksia X.

⁸ A. a., s. 8—9, kartan s. 19.

⁹ Hist. aikakauskirja 1931, s. 150; Melanders svar härpå samma år i samma serie, s. 256.

principdiskussioner. Vi står här inför en knutpunkt där mångahanda intressen möts. Själva frågan är av sådan beskaffenhet att den måste skärskådas även ur etnologisk synpunkt med beaktande av lokala förhållanden, som måhända kan lämna ett värdefullt bidrag till förståelsen av källornas lakoniska uttryckssätt.

Grängsgången år 1596

Sommaren 1947 var författaren till denna uppsats i tillfälle att såsom deltagare i en expedition anordnad av Nordiska museet insamla material rörande laxfisket under gångna tider i Kemi och Kaakama älvar. Vid efterforskning i fiskargårdarnas arkiv påträffades härvid i Iisakka gård i Kaakama by en officiellt bekräftad, fullständig kopia av det aktstycke, ur vilket Melander funnit tidigare nämnda utdrag. Avskriften hade fogats såsom bilaga till ett rågångsbrev av år 1777.

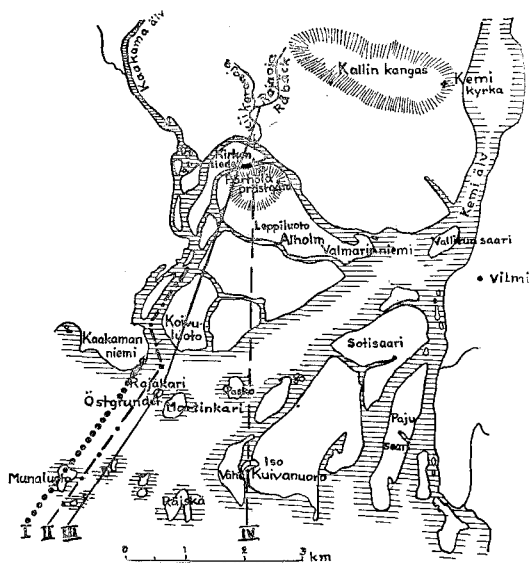
Författaren till det ursprungliga rågångsbrevet och dettas "jag" är kungliga sändebudet, Johan den III:s före detta hovmästare Mauritz Jöransson, herre till (D)Jiula och Wijg. Denne hade vid ifrågavarande tidpunkt avslutat sin uppgift såsom ledare för den kommission, som efter freden i Tevsina skulle fastställa gränsen mellan Finland och Ryssland i dess nordliga sträckning. Han hade slutligen, den 1 april 1596, tillsammans med kommissionens ryska medlemmar vid Rajasuo i östra delen av Kuhmoniemi sn. kunnat underteckna gränsdragningsprotokollet.¹⁰ Omedelbart härefter hade han av hertig Karl beordrats att förrätta laglig ägosyn och rannsaking tillsammans

med de män, som bodde i Torneå socken i Västerbotten och Uppsala lagmansdöme samt i Kemi socken i Österbotten och Nord-Finlands lagmansdöme. Orsak till rannsakingen var närmast långvariga och svårartade strider om några laxfiskeplatser vid stranden av ett sund norr om Kemi älvs mynning, framför allt nedanför Koivuluoto, sydost om en holme, som kallas Paskaluoto. Granskningen ägde rum i senare hälften av maj och rågångsbrevet undertecknades den 22 maj 1596 i Torneå prästgård. Mauritz Jöransson var alltså på väg till Stockholm från norra delen av vår östgräns, vilken han hade lämnat ungefär sju veckor tidigare.

Dokumentet gör till en början reda för tidigare försök att slita denna långvariga tvist. Lagläsaren Klement Kröp (Gröop, Krööp) hade på uppdrag av Henrik Klasson Horn undersökt saken och år 1577 fastställt en havsgräns från Kaakamaudde till Munaluoto-holme.¹¹ Denna gräns erkändes emellertid inte av torneåborna då Västerbottens lagman ej varit företrädd och ingen av deras gode män godkänt eller gått in på ifrågavarande syn och dom. Kaakamaborna använde således fortfarande sina gamla fiskerier, vilka befann sig på ett område som kemiborna betraktade såsom sitt och striden fortgick med oförminskad häftighet. Då sedermera Johan III utnämnt Peder Bagge till landshövding i Öster- och Västerbotten, reste denne i juli 1592 till platsen och förrättade syn tillsammans med gode män, varvid man överenskom om en gräns, som löpte i havet knappt en halv kilometer öster om den av Kröp fastställda linjen. Inte heller denna gräns er-

¹⁰ Werner Tavaststjerna, Pohjoismaiden sota 1590—1595 ja Täyssinän rauha, s. 470 o. 480. Hist. tutkimuksia XI. Hfors 1929.

¹¹ Kröps dom nämnes även någon gång senare. Se t. ex. And Joh. Malmgren, Handl. o. förordningar ang. Finlands fiskerier I, s. 20. Hfors 1869.

1. Trakten kring mynningen av Kemi och Kaakama älvar. — I den av Klement Kröp år 1577 föreslagna gränsen; II den av landshövding Bagge år 1592 föreslagna gränsen; III den år 1596 fastställda gränsen, vilken sammanfaller med den nuvarande; IV den av torneäborna år 1596 krävda gränslinjen.

1. Gegend um die Mündung der Flüsse Kemi und Kaakama. I die von Klement Kröp 1577 vorgeschlagene Grenze; II. die vom Landeshauptmann Bagge 1592 vorgeschlagene Grenze; III. die 1596 festgestellte Grenze, die mit der heutigen zusammenfällt; IV. die 1596 von den Bewohnern Torneås geforderte Grenzlinie.

kändes emellertid av torneäborna, vilka ansåg den olaglig emedan intetdera landskapets ting i laglig ordning hade uppdragit åt landshövding Bagge att förrätta syn och ingen av Västerbottens domare och lagmän hade fått meddelande om förrättningen, varför ingen av dem varit närvarande. Då torneäbönderna därför ansåg sig ha lidit orätt genom domen vägrade de erkänna densamma och fortsatte sålunda under kiv och träta sitt fiske på de omstridda platserna.

Nu, den 21 maj 1596, hade till platsen anlant, förutom sändebudet Mauritz Jö-

ransson, företrädare för de bägge lagmännen ävensom 48 gode män eller fyra utsocknes nämnder, nämligen 24 bönder från Limingo och Ijo i Österbotten samt lika många från Kalix och Luleå i Västerbotten. De flestas hembyar är ännu kända för sin laxfångst, varför sakkunskapen var rikligt företrädd. Ingendera parten kunde förete några råbrev eller andra bevis för sin åsikt än sina egna påstående om gammal nyttjanderätt. Vardera parten hördes därför skilt för sig. Den av kemiborna angivna gränsen var ungefär densamma som faststälts av Klement Kröp, medan torneäböndernas linje gick från den kritiska punkten vid Kuivanuoro flodarm till fastlandet eller ca halvannan kilometer österut (se kartan, fig. 1!).

Allt detta synes stödja Jaakkolas uppfattning att någon fast gräns inte existerade. En sådan fanns emellertid det oaktat.

Vid förhören visade det sig nämligen, att ehuru ingen numera visste var landgränsen börjat, hade alla dock hört att ett gammalt rågångsbrev funnits, som skulle ha klarlagt detta. Ifrågasvarande viktiga dokument hade emellertid förkommit i Torneå socken. Vidare framgick det att Kaakama by ursprungligen hade haft rätt till endast åtta "laxenäteställen", av vilka tvenne var belägna öster om Kaakamaudde och sex väster om denna. Dessa näteställen hade dock genom uppgrundning blivit oanvändbara. Av denna orsak hade kaakamaborna flyttat sina laxnät mot öster mellan Koivu-luoto och Pasko, ehuru det var känt att Munaluoto och Östgrundet — såsom namnet anger — hade varit de östligaste skären inom deras vatten. Man påträffade även en bäck, som föll ut i Leppä-

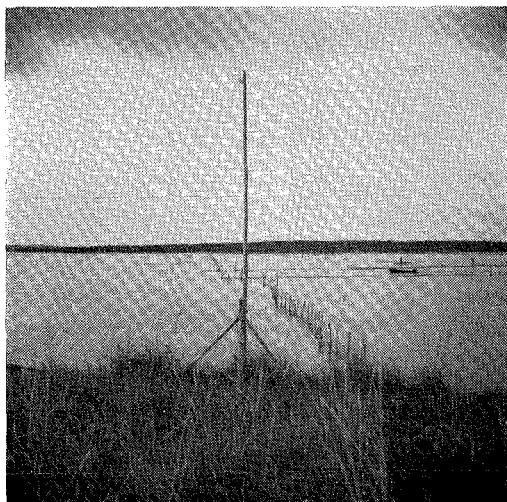
luoto mynningsarm (Leppäluodonpudas) och kallades *Råbäcken*¹², varav man drog den slutsatsen, att gränsen skulle gå från Östgrundet över Koivuluoto och Leppäluoto till Råbäcken och från dennas källor till sjön Mandajerf (Mantojärvi), belägen 31 mil mot norr, sålunda, att av landområdet mellan Kemi och Torne älv var en tredjedel skulle tillhöra Kemi socken och två tredjedelar Torneå socken. Denna proportion grundade sig på en jämförelse mellan de bägge socknarnas skattemantal.

Om vi nu antar att den gamla landgränsen utgjordes av Rajajoki eller "Råbäcken" mellan Kemi och Kaakama älv och flyttar oss till en tid då den föll ut i öppna havet, i det ön Leppäluoto framför dess mynning var ett obetydligt skär, kommer vi till 1300-talet och tiden närmast före detta. Med en sådan utgångspunkt är alla senare stridigheter lätta att förstå. Landhöjningen försiggår nämligen i dessa trakter ovanligt snabbt, varigenom även goda fiskerier med tiden blir obrukbara. Det är härvid närmast en fråga om godtycke hur gränsen drages vidare till nya fiskeplatser. Om man från Råbäckens mynning fortsätter rakt mot söder kommer man till den linje kaakamaborna gjorde krav på, medan en gränsdragning i sydsydvästlig riktning ger till resultat den linje, som kemiborna var beredda att godkänna. Betydelsefullt är, att de båda vattengränserna skär varandra i Råbäckens mynning. Denna omständighet antyder otvivelaktigt en gam-

mal, gemensam utgångspunkt, nämligen den som torneåborna angav såsom den gamla gränsen på fastlandet. Torneåborna nämnde även den avlägsna Mandajerf såsom landsgränsens ändpunkt, vilket beaktades vid den nya gränsdragningen.

Kemi älv utmynnar i havet i ett delta med tre grenar, av vilka den nordligaste är djupast och kraftigast. Då laxen söker sig in mot sötvattnet för att stiga upp mot flodens källor känner den längst ute i havet strömmen framför denna mynningsarm. Den söker sig därför mot land vid Kaakamaudde och simmar därifrån vidare mellan Koivuluoto och Pasko. Om flodarmen stänges om ock endast till en del genom ett stängsel med kroknät kommer laxens uppstigande i Kemi älv att allvarligt störas. Det är därför begripligt att kemiborna inte tillät sina grannar i väster att fiska inom detta ur fångstsynpunkt synnerligen fördelaktiga område. Om kaakamaborna däremot stannade mellan Koivuluoto och Östgrundet förblev sundet mellan sistnämnda holme och Martinkari fritt för laxen, som kunde stiga upp genom denna öppning och genom den 20 famnar breda, lagstadgade lucka, som lämnades vid älvmyningens djupaste del. Stängselnätet var i varje fall mycket gynnsamt beläget, ty största delen av fiskarna simmar upp i älven just denna väg. Laxen har sina egna vägar, som bestäms av botten- och strömförhållanden. Dessa vägar känner fångstmännen till och där lägger de ut sina nät. Under sådana förhållanden måste det alltid ha funnits en noggrant angiven säm-jorå intill vilken torneåborna och birkarlarna kunnat slå ut sin pata utan att kränka kemibornas eller karelarnas lovliga intressen. I annat fall hade följden

¹² På ett ställe säges endast *Backerennil*, på ett annat "Lilla åmynnet, som löper af fasta Landet och på *Leppaloto* sund, som kallas på Finska *Rajajocki* och uppa Svenska *Råbäcken* eller och *Rååen*, af hvilket namn man kan förnimma åtskillnaden them emellan hafver theri varit".

2. Kaakamabornas stängsel, sedd från Östgrundet. I förgrunden en s. k. taakapuu, enligt vilken patans läge fastställs; i mitten en båt i den fria farleden.
2. Lachsfang der Bewohner von Kaakama.

blivit ett ständigt gräl och ömsesidigt förstörande av dyrbara fångstredskap.

Då biskop Hemming från Uppsala i mitten av 1300-talet träffade sin namne och ämbetsbroder från Åbo i Kompanasund eller Karamanssund — nuvarande Månsby i Nederkalix¹³ — för att komma överens om gränsen mellan sina stift, dvs. gränsen för uppbärandet av tionde på lax, är det givet att de måste ha noggrant klarlagt var torneåborna fick lägga ut sitt yttersta stängselnät och kemibornas område tog vid. Det förefaller härvid sannolikt att de fasthöll vid den gamla gränsen, som mycket väl kan ha varit den förut omtalade Råbäcken. Denna har möjligen varit nämnd i det gamla aktstycke som i Mauritz Jöranssons rågångsbrev omtalas såsom försvunnet i Torneå före 1590-talet. I ingen händelse kan en större flod, där laxfångst bedri-

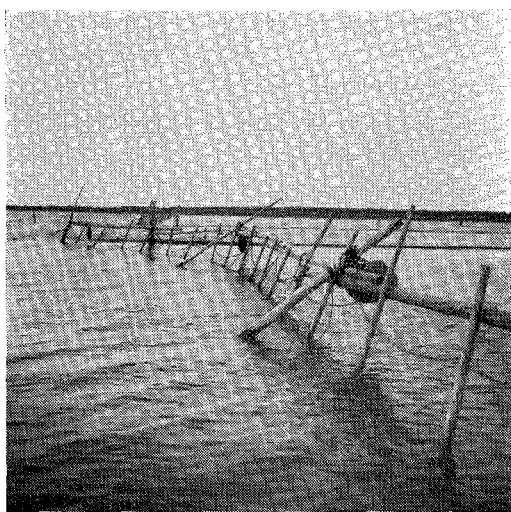
¹³ Nils Ahnlund, Rannsaking om stiftsgränsen i Norrabotten 1374, i Historisk Tidskrift XL (1920), s. 221.

ves, ha utgjort gräns. Detta är i praktiken omöjligt. Små, obetydliga bäckar och åar är däremot synnerligen lämpliga såsom nyttjanderättsgränser.

Kaakamabornas laxpata

I våra dagar, liksom år 1596, fångar kaakamaborna lax endast med ett stängselnät (fig. 2), försett med 12—24 *moc-kor* eller *kroknät*. (Benämningen kroknät syftar på nätets form vid utläggningen, jfr nedan, sid. 50 f.) För denna pata betalas fortfarande samma skatt: "Taxerade för en Tunna Lax årligen", såsom gränsbrevets ord lyder. Stängslet eller patan utlägges varje vår på samma ställe. Dess läge och sammansättning anges noggrant i ett fastbrev eller *hakkukirja*, såsom fiskarna kallar förklaringen till fiskelagets karta:

"Kaakama stängselpata, riktning NO . . . Patan lägges från Östgrundets gränsten, som är försedd med årtalen 1596, 1689, 1786 och 1896, till en rå, som hug-

3. Patans konstruktion. I vättnet upprättstående pålar med vilka tvärträn (kasket) är fastbundna.
3. Konstruktion des Zaun-Lachsfangs.

gits för hand över Koivuluoto längs Kemi—Neder-Torneå sockengräns sålunda, att från sagda sten till patans början är 54 m och patans längd härifrån räknat 640 m. I patan är en 35,6 m [= 20 famnar] bred lucka — farledsöppningen, vilken börjar 124 m från Östgrundets gränssten. Som fångstredskap användes 24 mockor av vilka två på Östgrundssidan av öppningen och 22 på Koivuluotosidan, var och en av dem 53,4 m [= 30 famnar] lång. — Maskornas sida är 9,6 mm.”

I folkspråket kallas denna pata *Kaakaman niemipato* eller *tyunnyri* (Kaakama uddepata eller tunna).¹⁴ Den äges av 32 gårdar i Kaakama och 7 i Ruotsala byar. Dessa byar, eller rättare sagt deras stamgårdar, är uppenbarligen grundade före 1773, efter vilket år i Tornedalen grundlagda gårdar inte utan tillstånd av vederbörande byar erhållit del i det gemensamma laxfisket.¹⁵ Så finnes även i ifrågavarande byar ett tiotal yngre stamgårdar, som saknar andel i ”tunnan”. Sammanlagda antalet mantal för laxgårdarna är enligt böndernas uppfattning en fjärdedels *kliiti*¹⁶ mindre än nio mantal. I prak-

¹⁴ *Udde (Niemi)* behöver inte nödvändigtvis vara ett geografiskt begrepp utan betecknar framför allt ett lag av havsfiskare. Laxgårdarna i den närbelägna Laivaniemi by indelades sålunda i tre *uddar*, vilka fiskade turvis på bestämda fångstplatser. Termen ifråga är tydligen av gammalt ursprung. Så t. ex. betalades i Kemi socken år 1558 laxtionde ”Widh udder och öijer”. FRA 4597. Jfr även Yrjö Koskinen, Kemin ja Iin lohi-vesien vanhempi historia. Hist. Arkisto VII, s. 81.

¹⁵ Kgl. Majt:s beslut 8 sept. 1773, publicerat i Sten Lewenhaupt, Historik rörande det regala laxfisket i Torneå elf, s. 159. Sthlm 1892.

¹⁶ *Kliiti* = $\frac{1}{12}$ mantal (Kemi, Simo, Tervola). Muurola laxpata vid Rovaniemi indelas i 10 *rotar*; varje rote delas i 2 *kliiti* och varje *kliiti* i 4 *fjärdedelar*, så att hela patan är 20 *kliiti* eller 80 *fjärdedelar*. I patorna vid Kemi älvs nedre lopp i

4. Laxmocka i vattnet. Vittjandet avslutas. (Bild 2—4, 6, foto I. Granlund, 1947.)

4. „Lachsmocka“ im Wasser.

tiken omräknas dock fångsten i jämnt nio mantal eller 72 ”ören” (*äyri* = $\frac{1}{8}$ mantal). Härav går som sagt en tunna årligen till staten i skatt. Patan är således en ”nio mantals pata”. Numera erlägges skatten självfallet i pengar enligt fastställd markegång. Enligt bybornas

Tervola är en halv *rote* = 1 *skatt* (vero), vilket åter liksom i Muurola sönderfaller i 4 *fjärdedelar*. Den vanliga andelen är en *halv skatt* (puolivero) eller 2 *fjärdedelar*. Korva laxpata i Liedakkala indelas likaledes i 10 *rotar* = 20 *halvrotar* = 40 *skatter* = 80 *fjärdedelar*. Då en *kliiti* sålunda såsom personlig andel motsvarar en *skatt*, kommer man osökt att tänka på namnet på Kemitraktens äldsta personliga skatt *küiti* (*küitti*?) <sv. *gilde*, vilken betalades endast av män. I den äldsta österbottniska räkenskapsboken säges uttryckligen om denna skatt att ”thz kalla Bönderne kiiltitt”. Hur ordet uttalats vet man ej med säkerhet; skrivsättet varierar i skatteböckerna från åren 1539—1560: *küiltitt*, *kijllte* (1550), *kijllt* (1556), *kyllthet*, *kiltis* osv. Gilde- eller bågskatten fortlevde i Kemitrakten ännu under skattemarksystemet, men då man i början av 1600-talet övergick till mantalssystemet kan ”kiilti” mycket väl i folkets räknesätt ha övergått till en del av ett mantal. Egendomlig är likväl metatesen *kii* >*kli*. Källor: Hist. Ark. XI, s. 428—9, XII, s. 369—71; Väinö Voionmaa, Suomal. keskiajan tutkimuksia, s. 66; Maanmittaus 1939, s. 9.

uppfattning beror den nämnda obetydliga avvikelserna från nio mantal på att Knuutila gård har en andel i patan om endast $1\frac{1}{3}$ öre ehuru dess skattemantal är $1\frac{1}{2}$ öre. Skillnaden är just $\frac{1}{4}$ *kliiti* eller den del som fattas.

Kostnader, arbete och inkomst delas mellan gårdarna enligt antalet ören. Vid beräkningen användes alltid ordet öre (*äyri*); endast den del, som fattas i nio mantal, kallas *kylänkliiti* (bysn *kliiti*).

Samarbetet vid anskaffandet av material till stängselbygget, vid utläggning och upptagning av patan samt vid själva fångsten är ordnat på så sätt, att gårdarna sammanförts i nio grupper om 8 ören eller ett mantal var. Inom ett sådant mantal delar gårdarna enligt ören den niondedel av förpliktelser och inkomst, som faller på deras gemensamma lott. Grupperingen följer inte grannskapsförhållanden utan snarast antalet ören sålunda, att gårdarna i ett mantal är lika stora eller dubbelt så stora, vilket underlättar fördelningen av inkomst och förpliktelser. Varje mantal bär namn efter någon gård inom detsamma.

Arbetet ledes av en patabonde (*patoisäntä*), som väljes varje vårvinter vid "Kaakama uddepata-möte". Samma bonde har vanligen återvalts under årtionden, tills han av ålderdom blivit förhindrad att åta sig uppdraget. I ett reglemente för fiske av lax och laxöring i Kaakama, antaget av Neder-Torneå sockenförsamling år 1849 och stadfäst av landshövdingen samma år, omtalas två patabönder.¹⁷ Dock säges endast en bonde ha blivit vald, utom till tinget till vilket man befullmäktigade tvenne bybor att

företräda patalaget. Av dessa var den ene patabonden. Bland dennes viktigaste uppgifter var att sammankalla bönderna för att besluta om dagen för stängselbyggets början, vilken närmast berodde på hans eget skön, samt att meddela varje mantal i vilken omfattning nya nät, pålar, risknippen och annat byggnadsmaterial skulle medföras. Patabonden ledde vidare arbetet och kontrollerade att varje mantal hade sänt dugliga män, fångstredskap och material till bygget. Om någonting fattades skaffades det av patabonden på den försumlighets bekostnad. Patabonden ordnade även vakter (*vahdit*) eller arbetsturer och tillsåg att näten byttes var annan eller var tredje vecka. Vidare hade han att övervaka att god ordning upprätthölls på fångstplatsen. Enligt det tryckta reglementet skulle han bland annat tillse att besökande vid patan inte skaffade sig lax genom att bjuda på supar, vilket på sin tid tycks ha varit ett populärt sätt att förse sig med fisk.¹⁸ I våra dagar för patabonden noggrant bok över byggnads- och underhållskostnaderna för stängslet, inkomsterna av försäljningen samt bytets fördelning.

Då stängslet strax före midsommar blivit färdigt börjar den egentliga fångsten. Ända till mitten av 1930-talet vittjades på tur av ett mantal i sänder. Fångstturen började kl. 18 och räckte precis ett dygn. Den första turen utlottades. Därefter hade varje mantal var nionde dag sin "vakt" eller vittjedag, varvid fyra dugliga, vid fångstarbete vana män skulle skickas till patan. Dessa män kallades efter sina uppgifter landman, roddare, mittman och styrman (*maa-*

¹⁷ Reglementet publicerat hos And. Joh. Malmgren, a. a., s. 158 f. o. 168 f.

¹⁸ Kustaa Vilkuna, Työ ja ilonpito, s. 162. Hfors 1946.

soutu-, keski- och perämies). Den förstnämnde uppehöll sig hela dygnet som vakt i fångstplatsens fiskestuga samt lagade nät och andra redskap. Till hans uppgift hörde även vakthållning om natten. Roddaren hade till uppgift att ro vittjebåten från stranden till stängslet, vidare från kroknät till kroknät och slutligen tillbaka till stranden. Mittmannen satt, eller mestadels stod, mitt i båten och lyfte vid vittjandet nätets underteln. Styrmannen hjälpte roddaren genom att styra båten samt lyfte vid vittjandet nätets överteln, i det han samtidigt skakade linan så att nätet befriades från skräp. Roddaren hade sålunda det tyngsta arbetet, landmannen det lättaste. För att fördela arbetet jämnt blev roddaren under detta lags följande tur landman, landmannen styrman, styrmannen mittman och mittmannen roddare osv. med byte för var gång en ny tur begynte. Varje vakt utförde tre vittjningar: morgonvittjningen klockan 6, middagsvittjningen kl. 12 och kvällsvittjningen kl. 18, varefter turen var till ända. Vittjebåten anskaffades av mantalen gemensamt. Under den brådaste höbärgningstiden, då vattnet redan hade sjunkit, sändes endast två män från varje mantal, varvid patabonden var med som tredje man. — Tidigare, då man ännu hade att frukta angrepp av utomstående, utgjordes vakten av ett större antal män. I det ovannämnda reglementet av år 1849 säges sålunda (§ 2) att om hösten vid fångst av laxöring tre mantal åt gången är i turen. Härvid inföll "vakten" vart tredje dygn.

Som arbetslön för sin vittjedag fick mantalet ett vaktispund (*vahtileiviskä*) lax. Resten av bytet fördelades jämnt.

Den första mera betydande föränd-

ringen i detta gamla system företogs år 1920 då patalagets möte beslöt att nät och övrigt material skulle anskaffas gemensamt, vilket var naturligt då de fabriksgjorda näten genom sin prisbillighet hade erövrat marknaden. Patabonden fick fullmakt att sköta inköpen, men själva fångsten utfördes fortfarande av mantalen. Även häri strävade man dock att få till stånd en förändring. I synnerhet bonden Matti Metsävainio, som ägde Mansikka gård men själv var bosatt på annan ort, var ivrig att anställa avlönat folk för att utföra arbetet. Vid vårmötet den 27 april 1934 beslöt patalaget att överge den urgamla arbetsfördelningen och överlåta fångsten åt yrkesfiskare, som anställdes av laget för ett år i sänder och arbetade enligt styrelsens anvisningar. Detta beslut har sedan förblivit i kraft. Det vore också numera omöjligt att återvända till det gamla systemet då stängselbygget och nätens vård förutsätter en yrkeskunskap, som mantalens ungdom ej längre äger. Ännu på vårmötet 1935 försökte några husbönder genomdriva en återgång till det gamla fångsättet men de förlorade änyo vid omröstningen.

Till sin konstruktion är kaakamabornas stängsel mycket enkelt och samtidigt synnerligen gammalmodigt. En uppfattning härom får vi bäst genom att följa dess uppbyggnad varje vår då vattnet i Kemi älv upphör att stiga.

Den yrkeskunnige fiskaren ser genast på vattnet då detta börjar klarna, vilket är ett tecken på att laxen snart börjar stiga upp i floden i större omfattning. Patabonden meddelar härvid byborna dagen för stängselbyggets början. Arbetet utfördes tidigare av 36 man, dvs. 4 man och en båt från varje mantal. På Öst-

grundet (Rajakari, numera även kallat Pikku-Martinkari) står två störrar, *taaka-puut*, som anger den linje längs vilken stängslets upprättstående pålar (*vaajat*) skall slås in. Denna linje går i riktning mot Koivuluotos södra strand.

Pålningen sker från båten. Den första pålen slås ned vid stranden, den följande vid motsatta relingen, så att mellanrummet mellan pålarna blir lika med båtens bredd eller en famn (180 cm). Sålunda fortsattes arbetet i det man stöder ena relingen mot den redan inslagna pålen. Pålningen utföres av fyra män, i det en håller pålen i rätt läge, medan två slår in den med klubbor och den fjärde vilar, medan han samtidigt håller båten i rätt läge genom att stödja den mot den senast inslagna pålen. Då arbetet utfördes av flera båtlag på en gång måste pålningen påbörjas även mitt i sundet. Detta tillgick så, att två eller tre pålar slogs ned från en båt, som förankrats på den linje där stängslet skulle byggas. Från dessa "holmar" (*saaret*) fortsattes sedan pålningen åt bägge hållen. Det gällde härvid att tillse att den i fastebrevet förutsatta luckan för farleden lämnades öppen på rätt ställe.

Pålarna ställes något skevt emot strömmen för att stängslet bättre skulle motstå vattnets tryck. Några pålar — sammanlagt sex — stöddes därtill från havssidan med en sträva (*nyde*), dvs. en stötta bestående av en vanlig trästör, som bindes vid pålen med vidjor.

Pålarnas övre ändar sammanfogas med vågräta tvärträn (*kasket*), vilka når över tre pålar och alltså är drygt två famnar eller pålmellanrum långa. Tvärträna bands förr vid pålarna med vidjor. Emot detta enkla stängsel lägges, såsom dess egentliga vägg, det s. k. stängselnä-

tet (*aita-* eller *miskaverkko*), vars överteln — som är hopvriden av gamla nät — bindes vid tvärträna med snören, kallade *kotkelusnuorat*.¹⁹ Undertelnen är försedd med tunga sänkstenaar, som håller den nere även mellan pålarna. Stängselnätet fördes tidigare till fångstplatsen i delar, vilkas ändar var försedda med stängselstakar (*aitasauvat*). Övertelnen åter var försedd med ett bräde (*lauta*), i vilket man inristat ägarens bomärke, nätets djup och längd samt tillverkningsår. På Östgrundssidan om farleden är stängselnäten 13 alnar djupa: på landsidan behövs fyra 12 alnars- och ett 10 alnarsnät, medan resten av näten är 9 alnar djupa. Maskorna i stängselnäten är mindre än 10 cm i fyrkant.

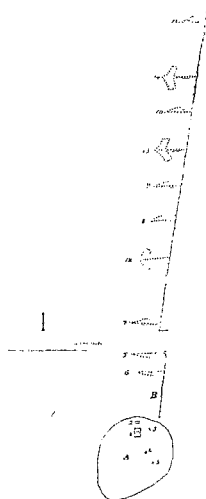
Patan delades förr i en *djup* och en *grund* del. I överensstämmelse härmed medförde varje mantal följande mängd byggnadsmaterial: 28 famnar grunt och 24 famnar djupt stängselnät; 6 st. grunda pålar för två ören eller 24 för ett mantal, samt 20 st. djupa pålar per mantal och på motsvarande sätt 4 + 8 krok-nätstakar, 2 + 4 stängselstakar och en bestämd mängd tvärträn och risknippen för varje mantal.

Det egentliga fångstredskapet kallas krok-nät eller mocka (fin. *mukka* < *mutka*, dvs. krok eller bukt). Denna består av ett vanligt laxnät av tio famnar längd, vars ända är krökt i en skarp bukt. Detta uppnås till dels genom att ett stycke av övertelnarna bundits samman och på samma sätt undertelnarna så att nätet

¹⁹ Benämningen *kotkelus* antyder möjligen att stängselnätet ursprungligen hängde i träkrokar, som stängts med snören. Sådana krokar har funnits i övertelnen på skoltlapparnas laxnot. Se Kustaa Vilkuna, Koltanlappalaisten merikalastuksesta. Suomen Museo 1929, s. 65.

erhåller formen av en påse. Telnarna sammanfogas först, då mockan sänkes ned på sin plats, så att påsen kommer att ligga i strömmens riktning, varvid den hålles öppen och mynningen vetter åt rätt håll. Mockan fästes vid stängslet med en påle (*saranavaaja*), vilken slås in i botten bredvid en vanlig påle men fritt från stängslet så, att länkar eller ringar (*vaulot, ringit*) kan träs över den från dess övre ända. På detta sätt fästes den vid den stake (*sauva*), som anbragts i ändan av kroknätet eller mockan, vars nederteln hålls vid botten av sten- eller järnsänken. I mockans bukt ligger en särskilt stor "käftsten" medan dess fria ända hålls på platsen av en stake (*sauva*), som med länkar fästs vid en i botten nedslagen krokpåle (*kouravaaja*). Övertelnen var tidigare försedd med flöten av trä, vilka numera ersatts med korkar.

Mockorna indelas, liksom stängselnäten, i djupa och grunda. Förr, då var och en bragte sina egna nät — två grunda och två djupa per mantal — var det på det grunda området vanligt att ett mantal lade ut stängselnäten, ett annat mockorna, varvid turerna skiftade var gång näten togs upp att torka. På det djupa området lade samma mantal ut både stängselnät och mockor, varvid hela arbetet gick i tur mellan mantalen. Sålunda fördelades kostnader och möda mellan de olika mantalen. Om alla de i fastebrevet tillåtna 24 mockorna utlägges, kommer avståndet dem emellan att bli ca 15 famnar. Numera är avståndet vanligen 20 pålmellanrum eller lika många famnar, varjämte efter högsommaren, då vattnet sjunkit, en och annan mocka ersättes med en katsa eller kätte av nät (fig. 5). Katsorna, som inte tål ström lika bra som kroknäten, har kommit i

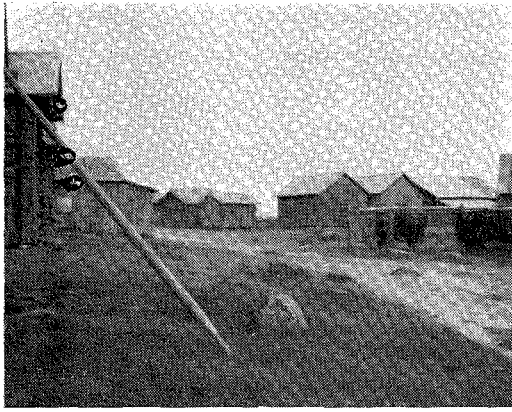
5. Konturerna av Kaakama pata i början av juli 1947. A = Östgrundet (Rajakari), längd c:a 110 m. 4 = sten i vilken huggits märken utvisande gränsens riktning samt en krona och några årtal. 5—11 mockor, 12—14 katsor. (Olle Homman 1947).

5. Unrisse des Lachsfangs an der Landspitze von Kaakama Anfang Juli 1947.

bruk först i början av innevarande sekel.

Då laxen mellan Östgrundet och Koi-vuluoto simmar mot strömmen stöter den — om den inte råkar på patans lagstadgade öppning — emot stängselnätet, varvid den viker av mot vänster eller höger, beroende på var strömmen är starkast. Laxen känner nämligen instinktivt att den öppnaste vägen uppåt går mot den kraftigaste strömmen. Nu stöter den emellertid mot mockan med dess glesa maskor och försöker antingen tränga sig igenom eller viker av med strömmen mot mockans påse. I vilket fall som helst fastnar den i nätet. Mockorna är därför alltid krökta så, att påsen är vänd mot land.

Kaakamabornas pata är sålunda ett av nät uppbyggt fångstredskap, som består av två huvuddelar: stängslet och de egentliga bragderna eller mockorna (kroknäten), vilka med stakar är fästa vid stängslet. Nu förefaller det mycket

6. Pataområdet på Kaakama udde.

6. Lachsfanggebiet auf der Landspitze Kaakama.

sannolikt att denna pata tillhör just den typ av fångstredskap, som i källor från 1500-talet kallas *stakanät*, stundom även *stakagård* eller *pätke*. I Kemi älv kallas näten i pator av denna typ *potku*, en benämning som påträffas även vid Laxälv i norska Finnmarken. I Tornedalen kallas dylika nät *mukka*, varav det svenska *mocka*; vid Ijo älv *koukku*, krok, vilket ord även ofta påträffas i källorna. Den äldsta av dessa benämningar är uppenbarligen *potku*; den påträffas utom i Kemi älvdal och Finnmarken även i Satakunda vid Kumo älv i formen *potko* — en avledning av verbet *potkea*: lägga eller kasta ut nät.

Vid Laxälv i Finnmarken har nätet kastats ut rakt i strömmens riktning, varvid de framför stängslet simmande laxarna fastnar i detsamma.²⁰ Ett dylikt fångstredskap har varit gott nog på platser där det finns tillräckligt med lax och där älven kan avstängas helt och hållet genom ett stängsel. Om emellertid nätets

²⁰ Författarens resa med doc. John Granlund år 1948.

ända krökes i en bukt, såsom numera ofta är fallet även vid Laxälv, blir denna raka *potku* en *mukka* (=krok). Så måste vi även tänka oss uppkomsten av torneåbornas *mukka* och ijobornas *koukku* (=krok). I det man övergick från utläggandet av ett rakt nät nedanför stängslet till ett effektivare redskap som var krökt i ändan, erhöll även redskapet ifråga en ny, uttrycksfull benämning: kroknät, på vissa håll "mutka", på andra "koukko". Detta har måhända ägt rum först i början av 1600-talet då ordet *stakanät* börjar bli sällsyntare både i Torneå och Ijo. Vid Ijo älv uppträder ordet *krok* första gången år 1616.²¹ I Torneå förekommer *mocka* (måcka, mockor) först i källor från 1700-talet.²² Det är härvid naturligt att ordet *potku* påträffas betydligt tidigare, t. ex. *pätkepaton* i Liedakkala år 1558.²³ Från denna urgamla typ av laxpator avviker kaakamabornas stängselnät endast såtillvida, att det inte stänger av hela strömmen och att dess bragder i den fria ändan är krökta till en påse.

Det är att märka att just *stakanäten* är de allmännast omtalade i källor från 1500-talet och att de uppenbarligen representerar de äldsta fasta redskapen för laxfångst, i det de övriga typernas uppkomst och utveckling kan följas i litteraturen. Vid Torne älv nämnes 1526 och ofta även senare ett typiskt finskt redskap, kallat *kolk* (fin. *kulle*), medan ett fast fångstredskap, *stakagård med 2 nät*, omtalas först år 1560. Vid Kemi älv

²¹ "Konungens enskiltta krok", U. T. Sirelius, Suomalaisten kalastus, s. 439. Hfors 1906—1908.

²² T. ex. Nils Gisler, Rön om laxens natur och fiskande i de Norrländska Älvarne. Sv. Vet. acad. handl. 1751, s. 190.

²³ FRA 4597, f. 9—10.

omnämnes *kulth* och notar samt 12 potkepator och ett par andra pator år 1558. Samma år fanns i Ijo åtminstone fyra laxpator med sammanlagt 86 *potke*-bragder. År 1591 säges bönderna vid Ijo älv fortfarande fiska lax med stakanät osv.²⁴ Ännu i början av 1600-talet var hampan det viktigaste råmaterialet vid förfärdigandet av nät vid Kemi älv, vilket innebär att redskapen var antingen rörliga eller hade väggar av nät i stället för häckar av trä.

Hur kaakamabornas pata kunnat bibehålla sin gammalmodiga konstruktion kommer att framgå av det följande. Det berodde åtminstone delvis därpå, att deras hemsocken råkade ligga vid en gammal gräns.

*Konflikter om Kaakama laxpatas
byggnadssätt under 1600- och
1700-talen*

Ehuru nyttjanderättsområdets havsgräns och landmärken noggrant fastställdes i det auktoritativa rågångsbrevet av år 1596, upphörde inte konflikten med kemiborna, vilket är lätt att förstå, då vi tar i betraktande landhöjningens verkningar och fångstredskapens fortgående utveckling. Det är att märka att de första stora *karsinorna* eller laxkaren under inflytande av den nya skattepolitiken tycks ha blivit uppfunna vid Kemi älvs nedre lopp just på 1500-talet.²⁵ Härifrån

²⁴ U. T. Sirelius, a. a., s. 434—439.

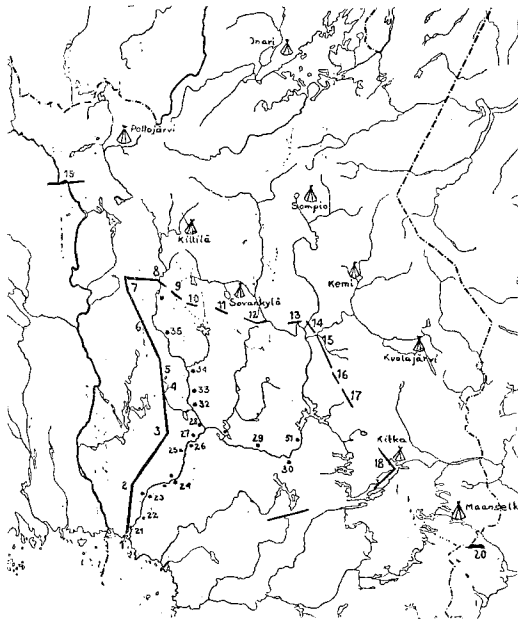
²⁵ Den första tillförlitliga uppgiften om en *karsin* patas syns vara från år 1558, då i Österbotens räkenskapsbok (FRA 4597, s. 9—10) från Kemi omtalas "Saffuepaton medh 1 notth" och "Ilmola patänn med 1 notth", vilka tillhörde flere tital bönder. De övriga 12 patorna var som sagt stakanätstängsel. På en karta av år 1688 över fiskeplatserna i Kemi älv är en mittemot Hirmula by belägen *Sarejpatu* tecknad som en typisk kar-

spreds de sedan till Tornedalen och vidare västerut. Vi skulle sålunda ha skäl att vänta, att detta effektiva fångstredskap skulle möta oss även i Kaakama. Att så inte är fallet beror på ett målmedvetet motstånd från kemibornas sida.

Redan på 1630-talet synes häftiga gräl ha förekommit mellan de båda socknarna. År 1642 åvägabragtes en överenskommelse, som dock inte bevarats.²⁶ Sommaren 1732 kom kemiborna åter under ledning av länsmannen Sven Bogman och förstörde patan, emedan kaakamaborna hade byggt densamma på ett nytt sätt — sannolikt hade de byggt en *karsin* pata — och sålunda brutit överenskommelsen av år 1642 ävensom äldre domslut, av vilka ett var från år 1594. Även nu gick tvisten ända upp till kungen. Först tolv år senare, år 1744, avkunnades utslag, vari kemiborna ådömdes böter. Redan år 1739 hade

sin pata. Övriga pator har endast kroknät och njårdar. (Kartan i Svenska Riksarkivet i Sthlm. Utskottshandl., 1765—66, 80 a m 2.) *Savipato*, som senare förenades med *Korvapatu*, skulle sålunda ha varit den första *karsin* patan. Från Torne älv finns uppgifter om *karsin* pator möjligen redan 1603 och 1604, med säkerhet från 1649. Sirelius' antagande att *karsin* pator skulle använts även vid Simo, Iljo och Ule älvar har inte stöd i säkra fakta (U. T. Sirelius, a. a., s. 435—441). På svenska sidan sträcker sig *karsin* patans egentliga område till Ume älvs mynning. Benämningen *karsin* (av fi. *karsina* "kätte") förekommer dialektalt i Västerbotten. (Sven Ekman, Norrlands jakt och fiske, s. 375—379 och 418—420. Upsala 1910. Se även Gabriel Nikander, Ur fångstnäringarnas sedvanerätt. Rig 1947, s. 83—85.)

²⁶ Uppgifterna om tvister beträffande patan har erhållits ur följande Neder-Torneå och Karungi häradsrätts tingsprotokoll och bilagor: 17.9.1784 § 91; 22.11.1784 § 153; 19., 20. o. 25.4.1785 §§ 210, 212 o. 313; 13—16.12.1785 urtima ting; 19. o. 22.4.1786 §§ 342 o. 403; 11—25.9.1786 urtima ting; 4—16.1.1787 urtima ting; 17—18.1.1787 urtima ting. Originalen i Uleåborgs landsarkiv, kopior i Iisakka gård i Kaakama.

7. Nr 1—7 gränspunkter enligt olika källor från 1600- och 1700-talen mellan Torneå och Kemi sn: 1 Östgrundet, 2 Kajsavaara, 3 Mustivaara, 4 Mäntyjärvi, 5 Liekkolampi, 6 Porkkavaara, 7 "Mandajerf", nu Matala-Karijärvi $67^{\circ}30' / 24^{\circ}27'$. Nr 8—18 gränspunkter mellan Kemi sn och Lappmark. Nr 19 Sonkamuoika Torneå sockens gräns mot Lappmarken. Nr 21—35 byar och gårdar i Kemi sn enligt Olof Tresks karta av år 1642.

7. Die nach verschiedenen Quellen bekannten Stellen der Grenze zwischen den Kirchspielen Kemi und Tornio sowie zwischen Kemi und Lappmark. Nr. 21—35 bedeuten Dörfer und Gehöfte im Kirchspiel Kemi 1642 nach der Karte von Olof Tresk.

emellertid på platsen avvägbragts förlikning, enligt vilken överenskommelsen av år 1642 och tidigare domslut skulle förbli i kraft. Detta innebar att patans plats och konstruktion förblev oförändrade och en 20 famnars lucka måste lämnas öppen i den djupaste strömfåran.

Mer än fyrtio år senare försökte kaakamaborna åter bygga en karsinpata på det omstridda stället. Denna gång hade de emellertid stöd från högre ort. I mars 1783 hade nämligen landshövdingen i

Västerbotten gett dem lov att, avvikande från äldre bruk, bygga en pata utrustad med trägrindar och karsina i stället för laxmockor.

Kemiborna kunde naturligtvis inte tåla ett dylikt fiskafänge vid mynningen av sin älv utan högg med tillstånd av kronfogden Jakob Bergbom och under ledning av länsmannen Nils Kohre (Kouri) sönder redskapen. Följande sommar upprepade kaakamaborna sitt tilltag och kemiborna svarade på samma sätt. Två år senare på midsommarafton utmynnade stridigheterna i ett stort slagsmål vid patan och på Kaakama udde. Detta gav anledning till en vidlyftig och långvarig rättegång, som resulterade i konungens beslut den 30 augusti 1786, vilket stadfäste 1739 års överenskommelse.²⁷ Denna var som sagt till sin innebörd lik domsluten från 1500-talet. Landshövdingens tillåtelse blev sålunda upphävd. Dessa beslut förklarar Kaakamapatas gammalmodiga konstruktion.

I många vittnesmål vid denna rättegång framträder tydligt minnet av den gamla gränsen. Till att börja med är det anmärkningsvärt att förstörelseexpeditionerna företogs med stort uppbåd av manskap. Sommaren 1783 samlades 12 båtar med en besättning av ca sex man var vid Majapudas i Kemi älvs mynning. Två år senare utfördes angreppet av 11 båtar med en besättning av 9—10 man var, alltså ett helt kompani av karlar. Truppen leddes som sagt av länsmannen själv. På sekelgamla gränsförhållanden häntyder även att kaakamaborna vid förhöret uppgavs ha kallat sina

²⁷ 1786 års beslut publicerat hos Malmgren, a. a. II, s. 124—125.

motståndare "ryssar",²⁸ vilket högeli- gen uppretade dem och fick några av dem att stiga i land, varvid flera kaakamabor slogs medvetlös och en båt förstördes. Ett ojävigt vittne påstod att några kaakamabor redan då de såg den första båten hade ropat, att tre båtar med ryssar nalkades, men att de hade 50 bössor med vilka deras fattiga och hjon skulle skjuta på dem. Ytterligare hävdades att kaakamaborna hade samlat kalk²⁹ och aska för att kasta i ansiktet på an- griparna. Kemiborna hade även blivit föremål för stenkastning. Vidare sades kaakamaborna ha lagt kalk på huvud- strömfårans botten för att skräm- ma laxen till sina nät. Kaakamaborna åter an- såg angreppet midsommaraftonen 1786 för ett synnerligen lömskt försåt, då större delen av deras män hade hunnit fara till midsommargudstjänsten i Torneå. Endast åtta man var på fångstplat- sen som vakt under ledning av Niilo Närvä, vartill kom ett tjugotal hjälpkar- lar i själva byn.

En intressant omständighet är, att som egentliga slagskämpar anlätades löske- folk. Ovan har redan nämnts ett vittnes- mål som omtalade kaakamabornas fat- tiga och hjon, vilka sköt med 50 bössor. Men även kemibornas slagskämpar var för det mesta drängar och hjon, delvis ända från Rovaniemi, vilket gjorde det

²⁸ Ännu i den till år 1806 utarbetade förteck- ningen över fiskeplatser i Torneå skärgård an- vändes om öar och holmar i Kemi socken uttryc- ken "å Ryska sidan", "å en Rysk holm", ehuru Kemi ännu tillhörde Sverige (Finlands Lantbruks- styrelses Fiskeekonomiska byrås arkiv A n:o 6 bb, s. 31).

²⁹ Det kända kalkbrottet "Kalkkimaan louhos" ligger i Kaakama på Routsala bys område. Namnet förekommer bl. a. på en storskifteskarta från Ruotsala 1794.

så gott som omöjligt att stämma in dem till tinget. Då de eftersöktes fick näm- demännen till svar att de gett sig ut på jakt och fiske till okända platser, att de var på handels- och smugglingsfärder, eller hade seglat ända till Stockholm. De välkända, förmögna laxbönderna och länsmanen hade under slagsmålet suttit i sina båtar såsom åskådare under det de drack brännvin ur öskar, enligt vad ett vittne visste att förtälja.

Må vara att vittnena kan ha överdri- vit; deras berättelser ger dock en före- ställning om den stämning som rådde i dessa trakter då laxen började stiga. Sin- nena behärskades av ett fångstbegär, som nödvändiggjorde noggranna gränser för de områden, där var och en fick fiska. Inte en gång detta var tillräckligt: ej ens fångstredskapen fick förbättras utan ve- derbörligt lov.

Kaakama-patans privilegier och skatter

År 1872 stadfästes, på basen av ett kommittébetänkande, en förordning som reglerade laxfisket i havet på bägge si- dor om riksgränsen. Härvid utgjorde Kaakamabornas pata egendomligt nog ett undantag, vilket fastslås med följande ord: "Dock skola nedan angifne stadgan- den icke tillämpas på Kaakamo och Ruot- tala byamäns privilegierade, vid Kemi elfs utlopp, på gränsen emellan Finska Neder-Torneå och Kemi socknar belägna laxpata, benämnd Kaakamonniemen- pato."³⁰ Med nästan samma ord bekrä- ftas Kaakamabornas privilegier i de år 1897 och 1927 förnyade svensk-finska

³⁰ Osc. Nordqvist, Handl. rörande laxfisket i Torneå elf, s. 472. Hfors 1894.

fiskekonventionerna.³¹ I praktiken betyder detta att Kaakamabornas pata inte i likhet med andra fasta fisken behöver tas upp på en fastställd dag under sensommaren, utan lämnas kvar och förses med finmaskiga nät för att fånga sik och laxöring, som på hösten stiger upp i floden. Ett annat privilegium är den låga skatten, utgörande endast en tunna lax om året.

Varpå dessa privilegier ursprungligen grundar sig är tillsvidare omöjligt att med säkerhet påvisa. En tradition bland byborna omtalar, att de erhållits av Sveriges konung såsom bidrag till upprätthållandet av en "matfiskepata" på grund av att särskilt mycket krigsfolk varit in kvarterat i Kaakama by. I själva verket har många rotetorp funnits i denna, vilket framgår bl. a. av gårdsnamn som *Keltti (Hjelte)*, *Knihti*, *Saksi* och *Starkka*. Härmed sammanhänger vidare de ovanligt talrika hantverk som bedrivits i Kaakama. Byn var sålunda berömd i hela landskapet för sina gjutare, smeder och skomakare samt vävare av säv- och hårgarnsmattor. Aktstycken rörande indelningsverket i dessa trakter står tyvärr inte att finna. De skäl, som anförs i det tidigare nämnda kungliga beslutet av år 1786, då kammarkollegium hade föreslagit att Kaakama-patans privilegier skulle upphävas och patan förenas med Kemi sockens kolklag, visar emellertid att privilegierna ifråga grundat sig på militära förpliktelser: "Så emedan Kakama boerne ifrån uråldriga tider innehaft nyttjande rätten till fisket, igenom dombref

³¹ Konvention ang. ordnandet af det regala laxfisket i Torneå elfv, s. 13, § 1. Finlands författningssamling 1897, n:o 49. — Tornionjoen kalastussääntö 1 §. Finlands författningssamling 1927, s. 1151, n:o 387.

dervid blifvit bibehållne samt vid indelningsvärkets uprättande blifvit ålagde att för fisket utgöra en dryg rotering . . . ; ty har Kongl. Maj:t funnit Kakama bysmän i detta ämne böra vid tingsrätten lagligen höras och sig få utlåta."³²

Det är i varje händelse egendomligt att den laxskatt kaakamaborna erlade för sin pata var lika liten på 1500-talet som på 1700- och 1800-talen, ehuru under förstnämnda sekel fruktansvärda skatter tyngde trakterna kring Kemi älv — ett förhållande, som reglerades först genom den s. k. schedingska överenskommelsen år 1618. Kaakamabornas laxskatt torde sålunda inte ha minskat vid indelningsverkets införande.³³ Ännu efter Schedings måttfulla reglering erlade kemiborna årligen i skatt 55 tunnor, vilket vill säga drygt en tunna för tre laxmantal eller närmare bestämt fem lispund per mantal.³⁴ Kaakamabornas pata, som räknade nio mantal, erlade å andra sidan endast en tunna lax om året, ehuru omkostnaderna på grund av fördelaktiga botten- och strömförhållanden var betydligt mindre än vid fångstplatserna i själva älven. Det förefaller sålunda sannolikt att olikheten i skatt berodde på gamla privilegier. Är det möjligt att kaakamaborna på sin udde invid den gamla gränsen hade utfört någon slags vakttjänst, vilken återgäldats genom ifrågasvarande skattelindring? I varje fall är

³² Malmgren, a. a. II, s. 125.

³³ På 1600-talet har Kaakama by visserligen antecknats för 2 tunnor, men häri ingår skatt även för annat laxfiske på byns ägor (Nordqvist, a. a. s. 38, 53, 72 o. 81). På 1700-talet var förhållandet detsamma (Lewenhaupt a. a., s. 62).

³⁴ Santeri Ingman (Ivalo), Tutkimuksia Pohjois-Suomen historiassa vuosilta 1595—1635, s. 86. Hfors 1890. En tunna utgjordes då av 14 lispund lax (Malmgren, a. a., s. 4).

det egendomligt att Kaakama-patan inte kunde tvingas att ansluta sig till de år 1666 bildade kolklagen vid Kemi älv och inte heller senare till motsvarande fiskarlag vid Torne älv, vilka erlade förhållandevis högre skatter för sina kostsammare pator. Skattelättnaden var verklig betydande, vilket framgår av kemibornas klagomål vid tingen på 1700-talet.

Om kaakamaborna på sin tid har utfört vakttjänst vid den gamla gränsen — vilket kunde tänkas sammanhånga med benämningen *vakti* 'vakt' för arbetsgrupperna vid patan — och härför har erhållit lindring i sina skatter, utgör detta en parallell till motsvarande uråldriga lättnader i böndernas skyldigheter i det närbelägna Umeå och Bygdeå. Om dem som bo i Uma och Bygda säger hälsingelagen, att de utöver en skinnskatt av varje båge icke behöva utgöra någon ledung "utan värje land sitt hemma".³⁵ På samma sätt finner vi senare de s. k. *kronobågarna* i Paldamo ödemarkssocken vid Ule träsk såsom skattefria bönder. Härom berättar prosten Johan Cajanus år 1663 att det var "av ålder föreskrivet att varje till femton år hunnen man, som kunde spänna stålbåge, alltid skulle ha handvapen och skidor i beredskap, för den händelse något infall över gränsen skulle vankas".³⁶

Om vi betraktar de förhållanden, som rådde vid Kemi älv under tiden mellan hälsingelagens tillkomst och Johan Cajanus' berättelse, så finner vi att nybyggarna i Kaakama under 1400- och 1500-talen måste ha befunnit sig i en ställning som mycket påminde om umebornas på

1300-talet och paldamobornas på 1600-talet.³⁷ Då indelningsverket senare genomfördes i Västerbotten hade gränsen emellertid flyttats så mycket österut att kaakamaborna, för att få bibehålla sitt gamla privilegium, måste åta sig en särskilt tung rotering. På annat sätt kan skattens oföränderlighet genom århundraden knappast förklaras.

Har Kemi älv varit gräns?

Om vi i de aktstycken av år 1374, som tidigare citerats, översätter det latinska *attinet* med 'avgränsar' eller 'är gräns', kommer vi till att gränsen mellan Uppsala och Åbo stift vid denna tid skulle ha gått längs Kemi älv.³⁸ Så har Jalmari Jaakkola velat fatta källornas uttryck och trott sig finna ytterligare stöd för sin tolkning i en känd klagoskrift, författad av Nordösterbottens invånare år 1490. Ryssarnas anspråk på ifrågavarande områden karakteriseras här på följande sätt:

"När the oss swa pijna, tha seye the, ath landhet ok watnet hör tøm til, som wij bom pa, oc wilie the betwinghe oss, ath wij skulom göre tøm en arligen skath, try hwijt skin af hwar man i landhet är, oc halffdelin aff Kim aa, oc alle the lax aar i landhit äre in til en aa, som heter Pöheioki, liggian-des i Sala sokn, ther uthan före ligger en sten, som heter Hanakiffwi, thet kalla

³⁷ Ännu under Stora ofreden år 1715 grep kaakamaborna på eget initiativ till vapen för att försvara sin by. Härom berättar Erik Brunnius mer än tio år senare att kaakamaborna hade byggt stora förhuggningar på bägge sidor om vägen och från dem riktade en förödande korseld mot den i djup snö vadande fiendetruppen. (De urbe Tor-na, s. 48. Se även Suomi II:7, s. 196.) Samma anda går synbarligen igen i de tidigare omtalade försvarsåtgärderna mot kemiborna.

³⁸ Jalmari Jaakkola, Pirkkalaisliikkeen synty, s. 144.

³⁵ Nils Ahnlund, Bygde sten, i samlingen "Oljoberget och Ladugårdsgårde", s. 111. Sthlm 1924.

³⁶ Åbo tidningar 1777, n:o 17, s. 133.

the theres raa, ok swa thädhen twärt ower in pa wester sidhen til Biwreklubbe, ligger i en sokn so heter Skällata, swa thäden norr igen in til Torno ok Kim; ok owerst upp i Kimm aa, ther ligger eth näs, Ruanim kallas; thär är fämthie miler i mellan Hanakiwi ok Ruanim ok LX miler mellan Biwreklubb ok förnämde Ruanim; the eghne the sik.”³⁹

Den passus, som spärrats i citatet, tolkades av Artturi H. Virkkunen⁴⁰ sålunda, att ryssarna fordrade halvan del i Kemi älv och alla andra laxälvar i landet, ända till en älv, som heter Pyhäjoki och ligger i Salo socken. Beträffande orden "halffdelin aff Kim aa" vägrar Jaakkola emellertid att godkänna denna hävdvunna tolkning i det han fattar uttrycket geografiskt och sluter sig till att det "knappast kan avse annat än älvens södra strand",⁴¹ vilken sålunda skulle utgöra den gamla gränsen. Melander åter antar att skrivaren efter 'halffdelin' lämnat bort orden "af fångsten". Härvid skulle frågan inte ha varit om en geografisk delning av floden utan om uppbärandet av en skatt eller andel som ryssarna krävde — alldeles såsom redan Virkkunen uppfattat saken. I sitt svar till Melander håller Jaakkola kategoriskt fast vid sin geografiska tolkning. "Redan av språkligt formella skäl", säger han, "är det omöjligt att påvisa att i uttrycket 'halffdelin aff Kim aa oc alle the lax aar i landhit äre in til en aa . . .' orden 'halffdelin och aff skulle utgöra bestämningar till något annat begrepp än Kim aa. Däremot är det även ur formell synpunkt

ovedersägligen fråga om en halvering av Kemi älv, vilket beräffande en gränsflod är alldeles naturligt, medan det däremot ifråga om alla övriga nordösterbottniska älvar är mycket egendomligt — om inte rent av enastående.”⁴²

I själva verket är det tydligt att uttrycket avser nyttjanderätten till den fångst, som erhålles ur floden, något som måhända, i överensstämmelse med modernt språkbruk, kunde kallas skatt. Det är inte nödvändigt att med Melander anta, att några ord av misstag bortlämnats, ty under ifrågavarande period var ordet "halffdelin" till sin innebörd fullt klart för var och en, som hade med dessa saker att skaffa. Det avsåg "halvfiske", en term, som regelbundet återkommer ännu i aktstycken från 1500-talet, vilket påpekats redan av Santeri Ingman.⁴³ Vad som avsågs var en halvering av bytet, så att fiskaren fick ena hälften och fångstplatsens ägare den andra. Uttrycket "halffdelin aff" gäller alla älvar i Nordösterbotten ända till Pyhäjoki, ehuru ifrågavarande uttryck inte upprepats i samband med "alle the lax aar", då en sådan upprepning hade varit klumpig och överflödig. Samma delningsgrund återkommer ofta i folklig sedvanerätt då områdets ägare och fångst- eller skördemannen är skilda personer. Då laxfångsten i de nordliga landskapens älvar började vinna hävd såsom statliga regalier, krävde Karl IX i ett öppet brev till bönderna i Kemi, Ijo och Limingo hälften av bytet för kronans räkning: "I skole fiskie een dag til idert behoof och then andra til wärt, och huad Gud då täckies til at

³⁹ FMU V, s. 257—8.

⁴⁰ A. H. Snellman, Oulun kihlakunta. Muinaistieteellisiä ja historiallisia lehtiä, s. 154. FFT IX (1887).

⁴¹ Pirkkalaisliikkeen synty, s. 142.

⁴² Hist Ark. 1929, s. 228.

⁴³ Santeri Ingman, Tutkimuksia Pohjoissuomen historiassa vuosilta 1595—1635, s. 80. Hfors 1890.

gifve och förlähne, där mhå huar late sig ädt nöije och niuthe sin lycko, eller och där wilien giffua huar ahnnan Fisk oss, som Gudh gifver huar gängo i Fiskie, äre wij och wäl tilfridz med.”⁴⁴ Nyttjanderätten till de österbottniska älvarna var sålunda delad på hälft. Samma krav hade tidigare ställts av Gustav Vasa, och även vid Kumo älv år 1590 fordrade kungen hälften av bytet för sin räkning.⁴⁵ Bland exempel från andra områden av österbottnisk sedvanderätt må nämnas de naturliga ängar i enskild ägo, där det intill senaste tid varit brukligt att ”niittä kahda”, dvs. någon inhysing mejade och bärgade jordägarens hö och fick hälften av skörden som lön för mödan. Detsamma har varit vanligt även i andra delar av Finland. Den s. k. Biskopsängen i Korois i St Marie, vilken nämnes redan år 1303 och torde ha tillhört biskopen av Åbo så länge denne ägt jord i Finland, utarrenderades sålunda ända in på 1800-talet mot att ägaren erhöll hälften av skörden.⁴⁶ På ryskt område finner vi en motsvarighet på nära håll bland Novgorods bönder, som brände sved i bojarernas och klostrens skogar. De var typiska hälftenbrukare, vilket framgår av den ryska benämningen *polovnik* (ry. *pol’halv-’*). På det syrjänska området uppräknar skatteböckerna under åren 1628—1629 sammanlagt 1963 bondgårdar (dvorov krestjanskih) och 311 arrende- och halvgårdar (dvorov bobylskih i monastyrskih polovnikov) vilka tillhörde klostren i distriktet Jarensk.⁴⁷ Dessa

svedjebönder fick som arbetslön hälften av den säd de skördade.⁴⁸ Samma princip ligger till grund för den finska benämningen *puusniekka*: en man, som tas till äkta av en änka, varvid han som lön för sitt arbete såsom husbonde erhåller hälften av gårdens inkomster. Vårdinnan behåller, såsom ägarinna, andra hälften.⁴⁹

Exempel på det motsatta förhållandet, att en stor, fiskrik flod, eller överhuvud ett fiskrikt vatten, sedan gammalt skulle varit geografiskt delat på hälft, står däremot knappast att finna, hel enkelt därför att en dylik delning är så gott som ogenomförbar. De finska byarnas gemensamma åkrar och skogsallmänningar uppdelades sålunda för århundraden sedan i tegar och lotter, men fiskevattnen på många av våra viktigaste fångstplatser är fortfarande odelade. Vad de politiska gränserna beträffar har Torne älv snart i halvtannat sekel varit riksgrens, men de gamla fiskeplatserna är fortfarande gemensamma. Endast bytet delas så, att man drar kolk varannan dag eller halverar det ur karsinan erhållna bytet. Vid freden i Nöteborg fastslogs en liknande delning av nyttjanderätten till fångstplatser, vilka de karelska häradena på Novgorods område hade gemensamma med dem, som nu kom att ligga på svenska sidan om gränsen: ”Wor gitzla lag af Nogorde med watn oc fiske haffne Ylevesi halfft, Kokinkallio halfft, Somevesi halfft, Vrpelax halfft, i Kedhewe siaette lothen aff biuremen, i Kunnustayne siaette lothen aff biuremen.”

⁴⁴ E. Vaaranen, Urkunder rör. Finlands Historia II, s. 280; Malmgren, a. a., III, s. 459.

⁴⁵ Melander i Hist. Aikakauskirja 1929, s. 129.

⁴⁶ Jenny Maria Montin—A. M. Tallgren, Marian pitäjän paikannimistö, s. 58—59. Åbo 1918.

⁴⁷ Väinö Voionmaa, Suomen karjalaisen heimons historia, s. 155. Hfors 1915.

⁴⁸ O. H. Dumrath, Rysslands historia I, s. 54. Sthlm 1929.

⁴⁹ V. Kiparsky i Virittäjä 1936, s. 471; Jalo Kalima, Itämerensuom. kielten baltt. lainasanat, s. 17. Hfors 1936.

Här avses de gamla, kända fångstplatserna vid Ylivesi, Koukkukallio, Vatikivi, Suomenvesi, Ykspää och Urpalahti, vilkas nyttjande skiftas i dagsturer, liksom fallet varit redan före freden. Fredsfördraget fastslår sålunda blott ett existerande rättsförhållande. Detsamma gäller bäversamhällena vid Kunnustainen och Ketvalampi i Kirvu, vilka tydligen ägdes samfällt av en ännu större krets än de nyssnämnda fiskeplatserna, då de härad som förblev på Novgorods område hade rätt till endast en sjättedel av deras avkastning. Även dessa bestämmelser har man utan orsak velat fatta geografiskt och i dem sett en reträtt från de svenska underhandlarnas sida.⁵⁰

Även denna punkt i 1323 års fredsfördrag är i själva verket ett exempel på hur områden, som utnyttjats för fångst av fisk och villebråd, är svåra att dela geografiskt. Människan kan inte flytta fiskens av naturen bestämda lekplatser eller vägar till dessa, ej heller de platser där bävrarna bygger sina dammar. Endast nyttjanderätten kan delas. Därför skulle också Kemi älv ha varit omöjlig som politisk gräns. Den måste antingen vara gemensam eller tillhöra ett rike eller stift i sin helhet, varvid det andras invånare, i den mån de alls hade rätt att fiska, måste avstå en fastställd del av bytet till ägaren. Råbäcken med sitt fiskfattiga, men i en oföränderlig fåra löpande vatten, utgjorde däremot en synnerligen lämplig gränslinje.⁵¹

⁵⁰ Jalmari Jaakkola, Suomen muinaiset valtarajat vuoteen 1323, s. 190—191.

⁵¹ V. Nissiläs samling från sommaren 1948 i Finska Litteratursällskapets ortnamnsarkiv.

Landgränsens uppkomst

Av ovanstående torde redan ha framgått att gränsen inne i landet under gångna århundraden var av sekundär betydelse jämfört med vattengränsen och dess landmärken. Det värdefullaste i dessa nordliga trakter var ju vattendragens avkastning. I det bosättningen bredde ut sig fick emellertid vissa jaktområden, fiskrika sjöar och naturliga ängar stor betydelse, varför en bestämd gräns måste dras även inne i landet. I 1596 års domslut fastställdes av landgränsen endast två punkter, nämligen Råbäcken och det avlägsna "Mandajerf". Härtill kommer den allmänna bestämmelsen att landet mellan de båda älvarna skall delas så, att en tredjedel tillkommer Kemi och två tredjedelar Torneå socken. Det är härvid av intresse att konstatera var de båda angivna vattnen är belägna.

Råbäcken eller *Rajaoja* påträffas ännu på gränsen mellan Neder-Torneå och Kemi socknar, där den rinner vid *Kallinkangas*⁵² mo. Det är emellertid anmärkningsvärt att Råbäcken inte faller ut i havet utan förenar sig med en annan bäck vid namn *Kiikkaranoja* vid en punkt norr om järnvägen mellan Kemi och Torneå. Stället ifråga ligger ca fem meter⁵³ över havsytan, varav framgår att det förflutit omkring 500 år sedan Råbäcken föll ut i havet. Genom landhöjningen har den erhållit en gemensam fåra

⁵² Även *Kallinkangas* nämnes ofta som gräns. Se t. ex. Erik Brunnius, De urbe Torna, s. 22, Upsalie 1731. År 1734 skriver Mathesius likaledes: "Ät väster skiljes det (Kemi) från Torneå genom höjden *Kallinkangas*" (Suomi 1843, s. 12).

⁵³ Platsens exakta höjd är mig inte bekant, men landfästet till den något lägre belägna järnvägsbron över *Kiikkaranoja* ligger 4382 m över havet (Suomen tarkkavaakitus 1892—1910, s. 222, påle 868 + 714).

med Kiikkaranoja, varvid "Rajaoja" (Råbäcken) bibehållits som namn endast för den sträckning, som i tiden verkligen utgjort gräns. Det är tydligt att ifrågasvarande benämning måste ha tillkommit under en period då bäcken föll ut i havet, varvid dess mynning utgjorde ett tydligt landmärke vid ett viktigt fiskevatten. Detta var fallet på 1300-talet och därförinnan. Det kunde invändas att namnet Rajaoja kan tänkas ha upphört att gälla bäckens nedre lopp först under en senare tid. Nuvarande namnskick rådde emellertid redan på 1700-talet. Då landgränsen uppgicks och det första röset på fastlandet kallades "N:o 2 Rajaojansuu", fordrade nämligen kemibornas representant, länsmannen Nils Kohre (Kouri), att det skulle kallas "N:o 2 Kikaranojansuu" och ett annat röse "N:o 2 A Rajaojansuu" och resas vid den punkt där Rajaoja förenar sig med Kiikkaranoja. Det högt belägna Kallinkangas och den lilla Rajaoja markerade sannolikt redan i tidig medeltid gränsen mellan Kemi och Torneå.

Då "Mandajerf" nämnes såsom nordlig ändpunkt för 1596 års landgräns är det uppenbart att Kemi socken ansågs sluta där. Bakom denna sjö begynte tydligen lapparnas område, den s. k. Kemi Lappmark. Att så var fallet framgår även av en karta från år 1680 av vilken en kopia bevarats⁵⁴ och vilken delvis grundar sig på Jonas Geddas karta från år 1675 över gränsen mellan Kemi socken och Kemi Lappmark.⁵⁵ På den beva-

rade kartan utgör "Manda Jervi", bestående av två sjöar, gränsens ändpunkt i nordväst. Härifrån löper gränsen mot ostsydost över Ounasjoki genom *Särestö Sten* (vid Särestönvikevä, 67°31') till Mäntykoski fors i Luirojoki, samt härifrån vidare till en vit sten, belägen nedanför den punkt där *Wuotosjoki* utmynnar i Kemi älv. Här vänder gränsen mot sydsydost och når slutligen ön *Losatussaari* i *Yli-Kitkajärvi*, där gränsen mellan Ijo och Kemi börjar (fig. 7). I det år 1686 bekräftade domslutet rörande gränsen mellan Väster- och Österbottnen nämnes även "Mandojerfvi" och Kitka "Lustussari" såsom respektive nordvästlig och sydöstlig "änderå" för Kemi sockens gräns.⁵⁶ I beslutet säges uttryckligen att norr om gränsen ligger lappbyarna Kittilä, Sodankylä, Sompio, Keminkylä, Kuolajärvi, Kitka och Maanselkä eller Kuusamo.

På moderna kartor förekommer ingen sjö vid namn Mantojärvi mellan Ounasjoki och Muonio älv på ifrågasvarande breddgrad 67°30'. Det är emellertid med hjälp av äldre kartor möjligt att fastslå vilken eller vilka sjöar som avsetts. På Wikars' karta av år 1747 börjar gränsen mellan Kemi och Torneå vid Koivuluoto utanför Kaakama, varifrån den löper i stort sett längs den nuvarande gränslinjen till en punkt nära "Manda Järvi" söder om Yllästunturi.⁵⁷ Tydligare framträder sjön ifråga på kartor, som uppgjordes av lantmätaren Nils Aeimeleus

jassa. Suomi II:8, s. 173). Geddas gräns var ofta före vid tingen, t. ex. 1678 i Kemi och 1732 i Sodankylä (I. Fellman, Handl. o. upps. ang. Finska Lappmarken III, s. 105 o. 301).

⁵⁶ And. Joh. Sjögren, Ant. om Församlingarne i Kemi-Lappmark, s. 288. Hfors 1828.

⁵⁷ Riksarkivet: Utskottshandl. 1765—66. 80 a. m.

⁵⁴ En kopia av kartan finns i Riksarkivet i Stockholm: Utskottshandlingar 1765—66, 80 a. m. Originallet uppgjort av Olof Lundgren.

⁵⁵ Lantmätaren Jonas Geddas gränsgång stod i samband med kolonisationen av Lappland, vilken hade fått ny fart genom kungörelsen av år 1673. (Se D. Skogman, Suomalaiset Ruotsissa ja Nor-

år 1764. Vid denna tid begynte nämligen en långvarig konflikt om gränsen mellan Väster- och Österbotten. Gränsen skulle studeras av en särskild för ändamålet tillsatt kommission⁵⁸ som för att fullfölja sitt uppdrag behövde noggranna kartor. På Aeimeleus karta finner vi en tudelad sjö, "Manda Järvi",⁵⁹ vars vatten rinner ut i den närbelägna Mutasalmijärvi och därifrån vidare till Tuulijoki, som utgör Ylläsajokis östra källåder. På moderna kartor finner vi på samma plats en sjö av samma utseende med dubbelnamnet *Matala (Grund-)* och *Syvä- (Djupt)-Karijärvi* ($60^{\circ}30'/24^{\circ}27'$). Dennas vatten flyter ut i Aitta- eller Mutasalmijärvi samt därifrån genom Mutaolja till Tuulijoki. På följande gränskarta (av år 1772) står vid den något sydligare belägna Kivijärvi, som tillhör Ounasjoki vattendrag: "Kifvijerf som pretenderas til Mandjerf."⁶⁰ Dessutom stavas namnet på den i Rovaniemi belägna Mäntyjärvi — en av Sinetänjokis källsjöar — *Mandajerf*.⁶¹

I själva verket är det tydligt att "Karisalmi" eller den nuvarande Karijärvi på 1500-talet och ännu i slutet av 1600-talet kallades Mantojärvi enligt lapskt språkbruk, ehuru de finska nybyggarna senare gav den ett annat namn. Dels är nämligen *Manto-* en vanlig beståndsdel i namn på källsjöar

⁵⁸ Riksens Högl. Ständers Råskilnads Deputation emellan Väster- och Österbotn. Kommissionen sammanträdde i Torneå åtminstone 10.12.1763, 6.12.1764 och 30.4.1765.

⁵⁹ Finska Riksarkivet, Uleåborgs läns gränskartor 6 o. 10, 3/V.

⁶⁰ Finska Riksarkivet, Uleåborgs läns gränskartor 1, 3/VI.

⁶¹ Mäntyjärvi påträffas på sin nuvarande plats redan på Olof Tresks karta av år 1642 under namnet "Mendo T." (Kartor ö. Kemi Torne Lappmarker 1642 och 1643, s. 21. Sthlm 1928).

eller -ådror,⁶⁴ vilket är naturligt med hänsyn till betydelsen av det lapska *maddo* (<*mando) 'ursprung', 'origin',⁶⁵ dels motsvarar Karijärvis läge väl beskrivningen i 1596 års domslut. Den ligger sålunda ca 20 km fågelvägen från Ounasjoki och 33 km från Muonio älv, så att i det närmaste en tredjedel av landet mellan älvarna kommer att ligga på Kemi sockens och två tredjedelar på Torneå sockens sida. Även det angivna avståndet från Kemi älvs mynning, 31 mil, stämmer rätt väl med verkliga förhållandet. Fågelvägen är avståndet ca 190 km, vattenvägen nära 300 km. Slutligen går den nuvarande sockengränsen, som i stort sett fastställdes år 1777, nära den ifrågasvarande sjön.

I samband med landgränsens uppkomst är det av intresse att konstatera, att vid fastställandet av gränsen mellan Torneå och Kemi socknar samt Väster- och Österbottens landskap på 1700-talet tidigare domslut från 1500-talet betraktades såsom utslagsgivande. Dessa domslut kun-

⁶⁴ T. ex. *Mantojoki*, -järvi ($67^{\circ}50'/25^{\circ}$) rinner ensam ut i Kapsajoki; *Mantojärvi*, en ensam kärrsjö i närheten av vilken *Manto-oja* ($67^{\circ}34'/25^{\circ}3'$) rinner upp för att flyta ut i Jeesjö älv; *Manto-oja* ($68^{\circ}2'/29^{\circ}$), en av Kemi älvs yttersta källådror i Savukoski su.

⁶⁵ Konrad Nielsen, Lappisk ordbok II, s. 611. Oslo 1934. Gränsen finnes noggrannast utmärkt på C. Hedbergs karta av år 1777. Vid dennas uppgörande gällde det att beakta, att $\frac{1}{3}$ av området skulle falla på Kemi och $\frac{2}{3}$ på Torneå sockens sida. Då gränsen hade uppnåtts med ledning av gamla landmärken (Koivuluoto-Kaisavaara-Mustiavaara-Liekkolampi ovanför Mäntyjärvi och "Manda"- eller "Kifvijerfwi"), konstaterade man att Torneå hade fått nästan $\frac{3}{4}$ av området, varför den av Olof Ramén ledda ägodelningsrätten ändrade gränsen på några punkter. I stället för "Vängjärvi" bestämdes t. ex. det närbelägna *Porkkavaara*, som fortfarande utgör gräns mellan Rovaniemi, Kittilä och Över-Torneå (FRA, Uleåborgs läns gränskartor 3, 3/IV).

de ifråga om fiskevatten i havet och bäversamhällen inne i landet grunda sig på mycket gamla överenskommelser.⁶⁶ Vidare är det intressant att se, att gränsen mellan Kemi socken och Kemi lappmark väster om Ounasjoki gick så långt mot norr som till södra Kittilä och att den sammanföll med den hundra år senare officiellt fastställda gränslinjen.

Kemi kyrkas läge och laxtiondet vid Kemi älv

Även det faktum, at Kemi gamla stenkyrka ligger på norra älvstranden nära mynningen har anförts som bevis för att just Kemi älv under medeltiden skulle ha utgjort det karelsk-novgorodiska områdets västgräns. En parallell skulle härvid ha utgjorts av Salois gamla kyrka på södra delen av Pattijoki vid samma områdes gräns i sydväst. I själva verket bevisar Kemi kyrkas läge emellertid inte att riksgränsen skulle ha löpt längs älven. Förhållandet har en annan och på sitt sätt intressant förklaring.

Vid Kemi älvs mynning fanns tydligen en församling och ett kapell åtminstone så tidigt som 1329, då Magnus Eriksson uppmanade invånarna i Salois och Kemi att betala tionde till kyrkan, biskopen och prästerna.⁶⁷ Den ståtliga, gamla kyrka, som nu finnes på platsen, är emellertid byggd först under åren 1519—1521, vilket framgår av många omständigheter.⁶⁸ En äldre kyrka torde ha bränts av rysarna år 1517, enligt vad J. R. Aspelin

uppgger sig ha läst i ett aktstycke, som han funnit i Salois kyrka.⁶⁹ Gamla kemi-bor har även omtalat en "Valmars kyrka",⁷⁰ som skall ha legat tre kilometer längre ned på Valmarinniemi (= "Valmars udde"). Norr om denna ligger *Papinheikinautio* (av *pappi* 'präst'; numera *Autionvainio*) och i söder en gård, som kallas *Lukkarila* ehuru den inte tjänstgör som klockarboställe. Udden har ursprungligen hört till Leppäluoto men har genom landhöjningen växt ihop även med fastlandet. Prosten i Kemi Eric Frosterus (1726—1740) uppgger att rester av den gamla kyrkan ännu kunde urskiljas på den angivna platsen. Enligt Messenius skall den gamla kyrkan ha uppförts år 1431.⁷¹ Uppgiften kan vara riktig. En ännu äldre kyrka, den första i Kemi, har dock sannolikt legat annorstädes då Valmarinniemi i början av 1300-talet torde ha varit för vattensjuk för att lämpa sig som kyrkplats. Ett århundrade senare, då landet höjt sig en meter, var förhållandet ett annat.

Nu vet vi att Kemi kyrka med säkerhet en gång legat på Leppäluoto, ty i det ofta citerade domslutet av år 1596 säges uttryckligen att gränsen gick "i fullt norr ... öfver en ö, ther Kiemi kyrka i förtiden stådt hafver, och kallas Leppälåto eller uppå svenska Alaholmen". Här avses kanske "Valmars kyrka". Men den tidigare kyrkan måste även ha legat på Leppäluoto, ty det kan knappast tänkas att kyrkan från fastlandet skulle ha flyttats ut på en ö. Utveck-

⁶⁶ Det må nämnas att Kaisavaara — gränsmärket närmast efter Råbäcken och Kallinkangas — i kemibornas skrivelse av år 1777 omtalas såsom "then i alla tider erkände Råpunct Caisavara".

⁶⁷ Åbo Domkyrkas Svartbok, s. 33, n:o 53.

⁶⁸ K. I. Cajanus, *Piirteitä Kemin maaseurakunnan kirkkojen historiasta*, s. 11—14, Torneå 1927.

⁶⁹ J. R. Aspelin, *Vanhan kansan muistoja Kemistä*. Suomen Kuvalehti 1879, s. 51.

⁷⁰ Zach. Castrén, *Vanhan ajan muistoja Kemin, Tervolan ja Simon seurakunnista*. FFT XIV, s. 291—295.

⁷¹ Suomi 1843, s. 123; se även Suomi II: 7, s. 202.

lingen har gått i motsatt riktning. Leppäluoto utgjorde emellertid vid ifrågasvarande tidpunkt den enda ö, som kan ha kommit ifråga. Vår uppmärksamhet fästes nu i främsta rummet vid dess västra udde, som ligger närmast gränsen och Råbäckens mynning. Här är terrängen högre och här låg Kemi gamla prästgård, *Pörhölä*. Mot väster mittemot Pörhölä i strömfåran vid Kaakama älvs mynning ligger en tillandning, som på en karta från år 1793 kallas *Kirkonliedet* (= "Kyrkotillandningen").⁷² Dessa omständigheter gör det sannolikt att den äldre kyrkan på 1300-talet — som måhända även den kallades Valmars (<Valdemars) kyrka — har stått på någon av de små kullarna nära "Präst-Pörhölä". Dessa kullar utgör öns högsta punkter.

Denna plats måste i själva verket ha varit den bästa tänkbara vid ifrågasvarande tidpunkt. Det förefaller nämligen sannolikt att karelare och "birkarlar" någon gång — kanske redan på 1100-talet — hade fastslagit den lilla Råbäcken såsom gräns mellan sina nyttjanderättsområden. Småningom uppstod invid gränsen en beboelig ö, Leppäluoto, som till en början inte tillhörde någon, ehuru den låg invid Bottniska vikens bästa fiskevatten på det ställe där Bottenvikens feta laxar först går mot land för att stiga upp längs dess största älv. Biskopen av Åbo gjorde synnerligen klokt i att göra denna obebodda klippa till säte för en kyrka och till ett brohuvud från vilket erövringen av Bottenvikens stränder energiskt kunde stöd-
das.

Viktigast ur biskopens synpunkt var säkert till en början *laxtiondet*, ty en fast bosatt menighet och församling

fanns knappast vid Kemi älvs mynning på 1200-talet. Enligt den första bevarade jordeboken, som gäller år 1413, skattade Kemi för endast 20 rökar. Men kyrkan och laxtiondets uppbördsmän kan ha funnits på platsen innan en enda egentlig gård hade grundats, ty det har under hela den kristna tiden varit brukligt att bygga kapell och uppbära tionde på viktiga fångstplatser. Även Kemi kan ursprungligen ha varit en dylik sommarförsamling av fångstmän, vilken stod direkt under biskopens ledning. Denna förmodan vinner stöd i en medeltida bestämmelse om laxtiondet i Kemi: under den bästa fångsttiden på högsommaren tillföll detta nämligen i sin helhet biskopen av Åbo! Detta finnes visserligen ingenstädes direkt utsagt, men att så varit fallet kan inte desto mindre bindande bevisas.

I en odaterad bilaga till Åbo domkapitels gamla kopiebok fastslås nämligen under rubriken "Förteckning på kyrkoherdens i Kemi inkomster eller rättigheter": "Item omnes alie decime soluentur curato, demptis decimis salmonum et luciorum siccorum, que reseruate sunt mense episcopi."⁷³ Alltså: "Åt kyrkoherden må erläggas allt övrigt tionde, med undantag av det tionde på lax och torkad gädda, som reserverats för biskopens bord." Biskopens andel finns ingenstädes angiven, men upplysning därom synes stå att finna vid Torne älv, som på alldeles motsvarande sätt var Uppsalabiskoparnas laxälv. Här framgår det av skatteböcker från 1500-talet att det var brukligt att åt församlingens kyrkoherde överlåta var tionde lax som fångades före Eskilsdagen (13/6). Härefter till-

⁷² Svenska Lantmäteristyrelsens arkiv, Sthlm.

⁷³ Åbo Domkyrkas Svartbok, s. 585.

föll tiondet kronan, vars uppbördstid sannolikt slutade den finska Margaretdagen (13/7). Detta synes framgå av 1559 års skattebok, som anger tiden mellan pingsten och Margaretdagen till fem veckor och berättigar kyrkoherden att uppbära tionde ännu under pingstveckan⁷⁴ — alltså under högvattenstiden. Då pingsten år 1560 inföll den 2 juni var följande vecka redan Eskilsveckan. Tiden mellan Eskil och den finska Margaretdagen är fyra veckor och fyra dagar. Dessa märkesdagar är synnerligen intressanta därigenom att den egentliga tiden för laxens uppstigande i älven inträffar just mellan dem. I våra dagar anser fiskarna den bästa tiden ligga mellan dagarna före midsommar och Jakobsdagen (25/7), men då vi tar i betraktande att kalendern på 1500-talet var försenad med tio dygn, inträffade de angivna dagarna nästan precis på den tidpunkt, som nu betraktas såsom kritisk. Då biskopstiondena vid Västerås recess hade återgått till kronan, är det uppenbart att de laxtionden denna uppbar i medlet av 1500-talet tidigare hade tillkommit biskopen. På alldeles motsvarande sätt uppbar kronan i medlet av 1500-talet var tionde lax av bönderna vid Kemi älv — dock endast under sommaren! — vartill kom den sedvanliga laxskatten. Någon motsvarande ordning för uppbörden av laxtionde för kronans räkning är inte känd från övriga älvar. I Limingo erhöll kronan sålunda vid denna tid endast hälften av laxtiondet.⁷⁵

Uppbörden av lax enbart för biskopens räkning under en viss tid av året överensstämmer inte med de allmänna kyrk-

liga reglerna för tiondet, ej heller med de regler för tiondeuppbörden som i konung Birgers namn utfärdades för hälsingarna år 1297 och i vilka laxen särskilt nämnes.⁷⁶ Denna ordning avviker även från Hälsingelagens stadganden om tiondeuppbörden.⁷⁷ De särskilda bestämmelserna i Kemi och Torneå måste därför antas ha uppkommit på grund av direkta åtgärder av biskoparna under en tid, då orterna ifråga ännu inte hade några ordinarie kyrkoherdar, som skulle varit i behov av del i det rika tiondet. Då församlingarna slutligen fick sina ordinarie kyrkoherdar avskaffades inte den gamla ordningen, utan biskopens utsände uppbar fortfarande under den viktigaste fångsttiden tiondet på platsen, samt behöll även för sin uppdragsgivares räkning den som handelsvara utomordentliga torkade gäddan. En dylik uppfattning står helt i överensstämmelse med den korta, medeltida definitionen av kyrkoherdens rätt till laxtionde. Här talas ju inte om delar, utan om en helhet, från vilken avdrag göres enligt bestämda principer. Den ovan framförda tolkningen stödes även av förteckningens sista moment: "Jtem medietas piscum vernalium et autumpnalium ex decimi cedat mense episcopi et altera medietas mense curati." (Hälften av tiondet på vår- och höstfischen tillfaller biskopens bord och andra hälften kyrkoherdens bord.)⁷⁸ Mellan vår- och höstfisket fanns med andra ord en tid då fisketiondet inte delades. Under högsommaren fångas emellertid en-

⁷⁶ Enligt dessa skulle $\frac{1}{3}$ av laxtiondet delas jämnt mellan kyrkan och ärkebiskopen av Upsala (J. G. Liljegren, *Diplomatarium suecanum* II, s. 237. Sthlm 1837).

⁷⁷ Enligt denna skulle biskopen få var 15:e lax (Kyrkobalken 7. kap.).

⁷⁸ Åbo Domkyrkas Svartbok, s. 585.

⁷⁴ Sten Lewenhaupt, a. a., s. 7—8 o. 34.

⁷⁵ Yrjö Koskinen, a. a. *Hist. Arkisto* VII, s. 81.

dast lax, varför frågan tydligen varit om biskopens odelade laxtionde.

Avkastningen av Kemi älvs fiskevattnen och fångstplatsens internationella karaktär

En kamp om laxen i vilken talrika ämbetsmän var inblandade från nämndemän och länsmän till landshövdingar och sändebud samt slutligen konungen själv, biskopliga strider om stiftsgränser, långa resor och andra liknande åtgärder förutsätter att det var fråga om stora fångster. Huru stora, därom kan vi inte erhålla noggrann upplysning. Ännu i slutet av 1600-talet synes Kemi älv emellertid i det allmänna medvetandet ha representerat en årlig avkastning om 3 000 tunnor⁷⁹ eller nära 360 000 kg, vilket omräknat i nuvarande strandpris motsvarar en summa av över 2 miljoner kronor. Siffran synes inte överdriven. Enligt uppgifter införskaffade av fiskeriinspektör Malmgren erhöles ännu 1853—1860 årligen i medeltal 1 857 tunnor lax från Kemi älv och Kaakama uddepata, ehuru havsfisket redan då var betydande. Summan anses av Malmgren snarare för liten är för stor, i det den erhållits genom en lokal kännare av fisket. Vilka inkomster kyrkan i tiden haft av fångsten i Kemi älv ger kyrkoherdens laxtionde en föreställning om. Ännu i slutet av 1860-talet överlät prosten Appelgren ifrågovarande rättigheter till sin uppbördsmän för ett årligt arrende av 20 000 guld-

⁷⁹ 3 000 tunnor nämnes i Karl XI:s beslut år 1688 (Malmgren, a. a. I, s. 25) och i biskop Spjels ås 1685 utkomna "Gudz wärk och Hvila", s. 189. Se även Olof v. Dalin, Svea Rikets Historia II², s. 409, Sthlm 1765; Jacob Fellman, Anteckningar under min vistelse i Lappmarken I, s. 332. Hfors 1906.

mark,⁸⁰ en summa som omräknad till dagens myntvärde motsvarar gott och väl 50 000 kronor.

I sin egenskap av dylika rikt begåvade fångstplatser kan trakterna kring Kemi och Torne älvs mynningar jämföras med Östersjöområdet största fiskelägen. Särskilt i gångna tider, då hushållningens tyngdpunkt låg närmare det direkta utnyttjandet av naturen, var dessa platser av utomordentligt stor betydelse. Karakteristisk för dem var deras internationella karaktär: fiskare och uppköpare kom resande från stora bosättningscentra hinsides haven. Dessa besök från fjärran länder företogs inte på måfå; de ingick i årligen återkommande rundresor med ekonomiskt syfte. Därför hade också varje bolag här sina fasta strandområden med stugor, bodar och hamnplatser. I de medeltida fiskelägena vid Skanör och Falsterbo hade sålunda alla större städer, från Reval till Amsterdam, egna *fitt* i vilka de utrustade sina sillfångstexpeditioner.⁸¹ Ett motsvarande fiskarsamhälle i mindre skala finner vi ännu i början av 1800-talet på Kallaskär, för att nämna ett närmare liggande exempel. Hit anlände regelbundet i juli månad bestämda båtlag från kusten mellan Gamla Karleby och Uleåborg och även långt ifrån inlandet, varom de olika tomternas namn ännu tydligt vittnar.⁸²

Liknande spår av "internationalism" påträffar vi även vid Bottenvikens nord-

⁸⁰ Finska Riksarkivet, E. E. BD 2/70. 1870, fol. 255.

⁸¹ Curt Weibull, Lübeck och skånemarknaden. Skrifter utg. av Fahlbeckska stiftelsen II, s. 8, Lund 1928; Dietr. Schäfer, Die Ausgabungen bei Falsterbo. Hansische Geschichtsblätter. Jahrgang 1899, II, kartbilaga. Leipzig 1900.

⁸² Kustaa Vilkuna, Kallan kalastajayhdyskunnasta, i Kotiseutu 1939, s. 15—16.

ligaste flodmynningar. Här återfinnes bland ortnamnen de viktigaste av Sverige-Finlands bosättningscentra under den äldre medeltiden. Vid nedre loppet av Kemi älv ligger *Sihtuna* by (<Sig-tuna), där namnen *Flänkki*, *Lääkkö*, *Nakku* och *Pruntsi* troligen härstammar från borgare med främmande namn. På de äldsta fiskeskären ute i havet finner vi sida vid sida finska och arkaistiska svenska namn. Nära *Valkeakari* (= "Vitskär") i Nedertorneå sn ligger sålunda *Iso-* och *Vähä-Huituri* (= "Stora" och "Lilla Huituri"; av det medeltida *hvitur* 'vit').⁸³ Två holmar (Stor- och Lilla-) i Kemi älvs delta och det smala sundet mellan dem heter *Kuivanuoro* (= Torr-nor). Appellativ *nuoro* finns inte i finskan, men den äldre finska formen *nõra* motsvarar noggrant f.nord. *nõra* 'trångt sund' (Rygh), 'ett vatten som går in i landet och står i förening med hafvet' (Rietz).⁸⁴ Vidare kunde man nämna ett sällsynt gårdsnamn *Vilmi* på kullen nära holmen Vallittu. Ordet kan inte vara finskt, men det kan jämföras med sv. *Film*, sockennamnet i Uppland, nämnt redan år 1314.

Under medeltiden erövrades Kemi älvs mynning, vilken dittills hade utnyttjats endast av fångstmän från Bottniska vikens och Östersjöns stränder, av karelarna som lade den helt under sitt välde enligt "halvfiske"-principen. Även denna erövring har lämnat talrika spår bland ortnamnen. Sådana äro bl. a. *Huotari*, *Pajari*, *Prokko*, *Illinpuudas*, *Ipatin-*

nokka, *Mihkali*, *Kostinmaa*, *Saavanoja* och *Vallitunsaari*.⁸⁵ Sistnämnda höga ö var i början av 1300-talet en av de yttersta holmarna utanför Kemi älvs mynning. Västsydväst om den, på ett par kilometers avstånd, låg den tidigare nämnda Leppäluoto och mellan dessa båda en liten holme, som sedermera vuxit ut till *Valmarinniemi*.

Det är i detta sammanhang frestande att fråga om namnet *Vallitunsaari* (= "Vallittus ö") syftar på den under Novgorod stående karelske hövdingen (Vasili) Vallittu, vars expeditioner till Nordösterbotten av J. J. Mikkola förlägges till 1300-talets första fjärdedel.⁸⁶ Om så är fallet minner den närmast västerut liggande *Valmarinniemi* (= "Valdemars udde") sannolikt om hertig Valdemar av Finland, som åren 1308—1317 hade Åbo och Tavastehus slott och län i förläning. En dylik "gränsdragning" stämmer väl överens med hertig Valdemars politiska verksamhet. "Hertigdömet Finland" stod ju i fientligt förhållande till Novgorod, och därtill behärskade Valdemar även Finlands kyrka,⁸⁷ varför det är naturligt att kronan och biskopen verkade sida vid sida på samma fångstplats. Sålunda inleddes måhända den stilla erövring som småningom lade hela Bottenvikens östra strand i både världsligt och kyrkligt hänseende under svensk-finskt välde. Vid tiden för karelarnas erövring var trakten kring Kemi älv troligen obebodd — med undantag för lappar och tillfälliga fångstmän. Vid Torne älv fanns måhän-

⁸³ Man skulle vänta formen *huitturi*. Se emelertid Virittäjä 1938, s. 58.

⁸⁴ R. Ekblom, Eine Gruppe deutscher Lehnwörter im Lettischen, och Der ordensdeutsche Ortsname Nerge "Nehring" ein nordgerm. Lehnwort, i Språkvetenskapliga sällskapet i Uppsala förhandlingar jan. 1946—dec. 1948, sid. 37 och 145.

⁸⁵ Viljo Nissilä, Pohjois-Pohjamaan karjalaisista nimistöä. Virittäjä 1948, s. 235.

⁸⁶ J. J. Mikkola, Hämärän ja sarastuksen ajoilta, s. 58. Hfors 1939.

⁸⁷ Jalmari Jakkola, Suomen varhaiskeskiaika, s. 466 f.

da redan en fast bosättning, eller åtminstone var denna trakt fastare knuten till de områden i söder, vilkas invånare utnyttjade den under sina regelbundna fångstfärder. Att så var fallet, trots att Kemi älv var en långt större och rikare laxflod, får sin förklaring därigenom att de första fångstmännen lockades framför allt av möjligheterna att fälla villebråd för den givande pälshandeln. Härvid intog bäverskinnen och det värdefulla bävergället en framträdande plats.

Nu är Kemi och Kalix älv kantade av höga stränder, vilka gör dem föga ägnade för bävrarna att kolonisera. Där emot löper Torne och Kaakama älv med sina smala strömfåror långa sträckor genom låglänta lövskogar, vilka utgör idealiska boplatser för dammbyggnade bäversamhällen. Härom minner ännu *Majava-ojat* och *-järvet* (= "Bäverbäckar" och "-sjöar") i Vojakkala i Neder-Torneå, vid Ruotsala by i Kaakama och

vid Tengeliö i Över-Torneå. Att bebyggelsen vid Torne älv är av gammalt datum framgår även därav, att den finska bosättningens gräns mot lappmarken här redan på 1500-talet⁸⁸ gick betydligt längre mot norr än vid den närliggande Ounasjoki ännu hundra år senare. Detta bäverområde och dess äldre bosättning torde även förklara varför intressegränsen mellan Kemi och Torneå gick så nära Kemi älvs mynning att nybyggarna i Kaakama på sin tid råkade i ständiga strider om laxarna i Kemi älv då de ville försvara sina rättigheter vid den gamla nyttjanderättsgränsen. Detta grannskap förutsatte en noggrant fastställd gräns, vars landmärken som vi sett var Östgrundet ute till havs och Råbäcken uppe i landet.

⁸⁸ K. B. Wiklund, Lapparnas forna utbredning i Finland och Ryssland. *Le Monde oriental* 1911, s. 107—108.

Die Herausbildung der schwedisch-finnischen Landgrenze

Der Verfasser bespricht die Polemik der finnischen Geschichtsforscher über die in den inneren Winkel des Bottnischen Meerbusens gerichtete Grenze, die der Erzbischof von Uppsala und der Bischof von Åbo im frühen 14. Jahrhundert als Grenze ihrer Stifte vereinbarten und die dieselbe gewesen ist wie die alte Nutzniessungsgrenze zwischen Kareliern und Birkarlen. Diese Grenze hat als nur in grossen Zügen festgelegt gegolten. Verfasser weist nach, dass der Sachverhalt nicht so gewesen sein kann, da die Mündungsgegenden der nördlichen Flüsse von alters her sommers die wichtigsten Lachsfangstellen gewesen sind, und der Lachs folgt bei seinem Aufstieg in die Flüsse stets denselben bestimmten schmalen Rinnen. Indem Verfasser den Leser mit den volkstümlichen Lachsfangverfahren, der Fischereiorganisation und von ihm gefundenen, zuvor unbekanntem Urkun-

den bekannt macht, erweist er wie die alte Grenze genau über bestimmte Punkte verlaufen (Abb. 7) ist und wie die Landhebung später fortgesetzte Streitigkeiten verursacht hat. Die Grenze ist fast dieselbe gewesen wie die gegenwärtige Grenze zwischen den Kirchspielen Kemi und Tornio.

Ferner erweist der Verfasser, wie der Bischof von Åbo sich vom Meere her der Kemiflummündung als einträgliches Zehntengebiet bemächtigte und auf einer als Verlängerung der alten Nutzniessungsgrenze aufgetauchten Meeresklippe die erste Kirche errichtet hat. Erst später wurde die Kirche von Kemi auf dem Festland erbaut. So besetzte die weltliche Kirche allmählich die Fischerküste von Nord-Ostbottnien, also ein Gebiet, das zuvor zum karelisch-nowgorodischen Nutzniessungsgebiet gehört hatte. Die weltliche administrative Inbesitznahme erfolgte später.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

EIVIND S. ENGELSTAD: *Kunstindustrin, tidsmiljö, teknikk, form og dekor*. H. Aschehoug & Co, Oslo 1950. 224 sid., ill.

Doktor Eivind S. Engelstad vid Norsk Folkemuseum, tidigare vid Oslo Kunstindustrimuseum, har sänt ut en volym på drygt 200 sidor, illustrerad med över 125 bilder, och behandlande konstindustrin alltifrån medeltiden och fram till våra dagar med europeisk omslutning och speciell hänsyn till Norge. Det är en alltigenom behaglig, tillgänglig och lockande volym av lätthanterlig storlek som har alla förutsättningar att vinna publik och finna allmän användning särskilt som den i sitt hemland är tämligen utan konkurrens och författarens gedigna arbetsmetod är ägnad att skänka en behaglig trygghetskänsla. Även i grannländerna, där floran av små konsthantverksböcker på de senaste åren blivit ganska rik, ha vi knappast en direkt motsvarighet med som här de olika materialgrupperna sammanförda inom samma ram. Det gäller här ett större program i förhållande till det begränsade omfånget.

I själva verket ligger de små konstslöjdböckernas problem just i att kunna bemästra den lilla volymen. Engelstads bok aktualiserar detta problem och ger därför anledning till funderingar över denna bokgenre, dess fördelar och dess svårigheter mer allmänt taget, och vad som här följer är alltså icke att uppfatta som enbart ägnat det just nu föreliggande verket utan snarare sorten i gemen. Recensenten ber alltså författaren om överseende för att han blir tagen i flock med många sina kolleger och att hans problem ventileras hopvävda med deras. I strävandena att gå en alltjämt växande och kunskapshungrande publik till mötes har museiyrket just i dessa små illustrerade volymer av skiftande typer ett viktigt hjälpmedel. Vid fisket efter själarna spela de rollen av betet på kroken eller bättre uttryckt, de äro de små smakbitarna som skola locka till allt större och alltmer näringsrika portioner av vetande.

Vad en författare önskar att publiken och i första hand kritiken skall observera och läsa riktigt på allvar brukar han placera i förordet, och Engelstads förord, ehuru helt kort, innehåller ett så poängterat program att man känner sig direkt uppfordrad att ej gå förbi det. Författarens mål är att klargöra *varför* konstindustriens form och dekor under en viss tidsperiod blir just sådan den är, finna sammahanget i utvecklingen, ge en kulturhistorisk bakgrund för förståelsen av konstindustrin. Och den pyramid som skall bära konstindustrin som sitt toppkrön har en bred bas av politisk och ekonomisk historia och en gedigen uppbyggnad av litteratur, musik och bildande konst. Men boken skrivs icke för specialisten och därför är framställningssättet orienterande, antydande, ger litet av allt, ute och hemma, särskilt av sådant där hemmakulturen är påverkad av utlandet.

Även med dessa senast anförda metodiska inskränkningar är programmet mycket stort. Det griper vida omkring i grannvetenskaperna för att nå fram till syntesen, helhetssynen på hur alla kulturens skilda element i en viss kombination av förutsättningar samverka till en bestämt tidskaraktäristisk fysionomi avläsbar i konstslöjdsalstrens formspråk. I praktiken torde detta vara entydigt med att kulturhistoriens arbetsområde och de kulturhistoriska museernas alla resurser mobiliseras som miljö och förklaringsgrund för konstslöjdens speciella livsytringar. Och därmed har man rört vid en livsnerv för hela konstslöjdstudiet. Isolerat från den allmänna kulturmiljöns jordmån blir dettas liv likt den vattensatta snittblommans.

Det är en stor uppgift redan att exempelmässigt genomföra en sådan tankegång. Den vore krävande även om stora volymer stode till förfogande, och för det lilla formatet fordrar den därutöver en virtuos fingerfärdighet. I det föreliggande fallet skall man med tacksamhet notera en programförklaring och en ansats. Det förvånar ej att denna i utförandet stannat vid en välmotiverad tidsbild för varje period och att samspelet mel-

lan konstindustrins olika materialgrupper lägges fram genom att dessa periodvis behandlas i en bestämd inbördes ordningsföljd. Materialgrupperna möbler, textilier, dräkt, metaller, glas och keramik ligga upplagda parallellt som olidfärgade trådar, men till ett sammanhängande av trådarna har framställningen icke nått, och den subtilare formanalysen med det slutgiltiga svaret på *varför* den tillämpade konsten i en given tidsmiljö kläder sig i sin vissa form, det har man knappast väntat sig att få. Detta hör icke enbart till det lilla bokformatets problem.

Just för dessa små böcker är det en viktig fråga för vilken läsekrets de skrivas, en fråga som varje författare säkerligen är angelägen att från första början göra klar för sig. Framställningens art är i så hög grad avhängig av den saken. Att skriva mycket kort om ett mycket stort ämne medför lätt att man håller sig till så allmänna och förenklade påståenden och så abstraherande bestämningar att en konkret bild av framställningens föremål uppstår endast hos den läsare som förut väl känner ämnet — men det är den övriga publiken man skriver för! En popularisator måste behärska specialistens hela lärdom om det ämne han behandlar, men till den facklärdes vardagsvanor hör att hans språk är infiltreerat med mängder av facktermer, och det kräver både uppmärksamhet och uppfinningsrikedom att tala om fackfrågorna utan att termspråket gör det obegripligt för icke-fackmännen. Framför allt går det ej att som sjömannen vägra att över huvud använda annat än de "enda riktiga" benämningarna. Men termerna äro i viss mån outhärliga och ingå just i det kunskapsstoff som skall meddelas. Det gäller alltså att bedöma vilka facktermer man bör meddela och förklara och vilka man hellre bör ersätta med omskrivningar. Oförklarade termer äro helt naturligt besvärande för läsarens självkänsla och föda en vantrivsel med framställningen som ej passar till dennas pedagogiska syfte.

Det pressande kravet på korthet kan lätt föra till en knapphuggen notisstil, sådan som man är van att finna t. ex. i en årsberättelse för ett museums nyförvärv, nyttig och nödvändig för den samvetsgranne yrkesmannen men knappast något nöje som läsning annat än för det genuina kalenderbitaresinnet. Kort-

hetskravet kan också föra till en koncentrerad lärobokstil med skelettartad systemuppställning och pedantiska definitionsvanor. Om läsaren inte faller i extas över en sådan lärobok kan det bero på associationer med skolminnen av mindre entusiasmerande natur. I vilken liten konstslöjdbok som helst kan man väl leta upp exempel på skolboksmässigheter som skulle kunna ge anledning till kariker. Något kan också Engelstads bok bestå, om man tänker sig den satt i händerna på en genomsnittsbegåvad och läxvan men ej stilhistoriskt utbildad elev och sedan företar ett förhör om stil. Det skulle kunna låta så här: Hurudan är barockens konstindustri i Italien? — Den virker tung, med utpreget hang till överdrivelser! — I Frankrike? — Det är Ludvig den XIV:s berömda hoffbarokk, en monumental, strengt klassisk paradestil (sid. 56)!

Eller så här: Vem var Anders Lauritzen Smith? — Det var en skotte. Han slo seg ned ved Stavanger og gjorde små, nette kråskap, en møbelform som mer enn noen annen er norsk!

Med andra ord, kortheten i uttrycket kan drivas så långt att det inte blir något kvar av innehåll i framställningen för den som ej känner saken förut. Det uppstår antingen blott en alltför allmän föreställning för att kunna kallas en stilkaraktistik eller också gör en enskild notis sig så starkt gällande i bilden av en konstnär att denna blir en karikatyr.

Det är ganska vanligt att en författare skriver så att det förutsätter en läsare med vana att se gammal konstslöjd omkring sig i välsituerade hem och hos antikhandlarna och höra stilbenämningar surra i öronen utan att behärska sammanhangen. I en tid då antikviteter äro en eftertraktad modevara existerar en rätt talrik och ekonomiskt tungviktig konstslöjdhistorisk pauvre honteux av detta slag. Och just denna speciellt förberedda läsargrupp bör vara djupt tacksam mot en författare som lämnar en dylik diskret hjälp.

Samspelet mellan bild och text är av en alldeles särskilt stor betydelse i de små skrifter, som skola vara inledande i ett förut föga känt ämne. Och det ligger över huvud taget naturligt till för museimannen att vid sin framställning gå ut från exemplet, vare sig han vid en demonstration i sina samlingar

kan peka på originalföremålet, vid en föreläsning på ljusbilden eller i boken hänvisa till en kliché. Det häuger då på ett omsorgsfullt bildval om det skall lyckas att med kortheten förena meddelandet av en konkret och åskådlig föreställning om ett form- eller stilfenomen.

Ibland känner man det som om en text helt enkelt vore en utskrift av en av författaren gjord visning bland konstslöjdmuseets fyllda vitriner, där varje notis faller just medan man står inför det rika illustrationsmaterialet av en bred samling originalföremål. Termer som *famille-rose*, *grains de riz*, *décor à la broderie* eller enbart ett fabriksnamn som *Moustier* bli, åtföljda av en handrörelse av förevisaren mot vederbörande monter eller hylla, till något helt annat än vid läsningen av en text med blott en bild per sida. Det illustrationsbestånd som kan meddelas i en liten handbok kan aldrig få den omfattning som krävs för att ge en ersättning för de synintryck av konstslöjdvarornas ögonfägnad som ges i museisalarna. En sådan bok kommer därigenom att ställa det kravet på läsaren att han skall äga en omfattande skatt av synminnen, tillräcklig för att översätta varje textens rad till en svit av konstslöjdupplevelser. Då först kan läsaren hålla jämna steg med författaren och känna samma glädje vid läsningen som denne vid skrivandet. Men då har man också kommit tillbaka till att författaren skriver bara för sina få jämlingar och den småformatiga bokens missionsuppgift är förfelad.

Förnumstigheterna skulle kunna fortsätta ännu länge. Men deras ändamål är långt ifrån att vilja avskräcka från den ytterligt nyttiga och angenäma formen av små kortfattade böcker, som leda in till historisk förståelse av föremålets mångskiftande värld. Den korta innebörden har blott velat vara denna: Det kan vara arbetsamt att nöjaktigt framlägga ett vetenskapligt material för en fackkunnig läsekrets. Det ställer ytterligare krav på författaren att göra samma ämne förstäligt för läsare som icke äga fackkunskaper. Men att på ett inspirerande sätt meddela kunskaperna i starkt begränsad form till en stor, oförberedd men förväntansfull publik, det fordrar av författaren en ytterligare stegrad uppmärksamhet på framställningssättet, en stän-

dig hänsyn till läsarens förkunskaper, vilka närmast böra jämföras med vad han fått lära sig på bokens föregående sidor, och ett fasthållande vid att det som sägs ej får vara så förkortat att det blir innehållslöst. Men att saken är värd en sådan kraftanspanning från författarnas sida, det torde ligga i öppen dag. Vi ha ännu gott utrymme för småböcker av många former att lägga bredvid de ofta förträffliga alster som hittills satts i den nordiska publikens händer. Vi skulle i nuvarande situation helt enkelt behöva en alldeles särskilt rik, skiftande och lockande småbokslitteratur. Med vår numerärt mindre publik betyder denna bokform kanske ännu mera än inom de stora språkområdena. Men från dessa, t. ex. England, kunna vi lära mycket just på detta område. De engelska småböckernas formrikedom och berättaretalanger ha vi ännu ej överträffat.

Sigurd Wallin.

PAUL GEIGER: *Volkskundliche Bibliographie 1939—1941*. Utgiven av CIAP. Basel 1949. XXVI + 273 s.

Bortser man från folksagoforskningen med dess genomförda och allmänt tillämpade typindex har det praktiska resultatet av det internationella samarbetet inom folklivsforskningen hittills varit ganska ringa. Det största utbytet av den mellanfolkliga arbetskontakten har lämnats av *Volkskundliche Bibliographie*, som dock helt vilat på enskilda initiativ utan stöd av någon internationell organisation, till dess att Unesco och den därtill anslutna kommissionen för folklivsforskning (CIAP) möjliggjort utgivandet av föreliggande band omfattande åren 1939—1941. Redaktör för bibliografien är sedan länge Paul Geiger i Basel, som genom fullföljandet av detta arbete förmått att omsätta i praktisk bestående handling en vilja till samarbete, som i andra fall inom det internationella området stannat vid välmenande önskningsar eller ofullbordade initiativ. Dr Geiger har därigenom på det högsta gjort sig förtjänt av den europeiska folklivsforskningens samfällna, djupa tacksamhet.

Svensk folklivsforskning är beklagligt nog icke representerad i bibliografien efter 1934 (bandet för 1937—38, som redigeras av John Meier, har ännu icke utkommit). Under kri-

get kom tyvärr genom sjukdom redigeringen att förläggas till Tyskland och icke till det neutrala Schweiz. Man ansåg sig då icke från svenskt håll böra medverka i en bibliografi, där Västeuropa ej kunde medarbeta. Att Sverige saknas även i föreliggande band har däremot andra orsaker, delvis sammanhängande med arbetets karaktär av oavlönat uppdrag.

Sedan i fjol har Folklivsarkivet i Lund genom undertecknad åtagit sig att i fortsättningen svara för den svenska bibliografien och för följande, helt nyligen utkomna band har också material avlämnats omfattande åren 1939—46. I detta sammanhang skola vissa principiella synpunkter framhållas. Liksom man i Sverige under kriget med rätta reagerade emot att ensidigt nationella synpunkter skulle komma att prägla ett internationellt arbete, har en viss liknande reaktion tyvärr även varit nödvändig, sedan bibliografien fått CIAP som utgivare. I instruktioner för medarbetarna meddelades nämligen, att översättningar enbart fick ske till engelska eller franska; tyska fick alltså icke längre användas med undantag för titlarna på tyskspråkig litteratur. Därest bibliografien gjorts helt engelskspråkig och Unescos resurser räckt till att bekosta en översättning till detta språk av samtliga bok- och uppsatstitlar, skulle en sådan översättning för visso vållat stora terminologiska svårigheter i början men inneburet ett värdefullt steg på vägen till en enhetlig internationell terminologi inom ämnet. Men genom att franskan nu ställes som alternativ och t. ex. portugisiskan (!) ej behöves förses med översättning, får slopandet av tyskan som internationellt språk en politisk anstrykning, som är oförenlig med CIAP:s ställning som internationellt organ. När tyskan även i fortsättningen avses att användas beträffande svensk litteratur, så har saken också sin praktiska sida. I den här anmälda delen av bibliografien torde omkring 30 % av de 3 182 upptagna arbetena vara avfattade på tyska språket. Genom omfattningen av den tyska facklitteraturen och genom att bibliografien och dess index tidigare utgivits på tyska synes för de nordiska språken en tysk översättning ge större möjlighet till exakthet och bereda mindre svårigheter, vilket också blir av betydelse, när det gäller ett frivilligt åtaget medarbetarskap.

Vad som från olika länder medtages i bibliografien kan naturligtvis ej bli helt likformigt, från Finland ha t. o. m. tidningsartiklar och uppsatser ur en propagandatidskrift som *Der Norden* medtagits. Vad beträffar den svenska bibliografien ha rent populärt lagda publikationer (*Natur och bygd*, Svenska turistföreningens årsskrift m. fl.) liksom de minsta, starkt lokalt begränsade hembygdsårsböckerna uteslutits. Restriktioner ha också vidtagits beträffande arbeten hörande till gränsvetenskaperna. Redaktörens anmodan om viss begränsning bör respekteras; praktiska hänsyn få lov att tagas, om bibliografien över huvud taget skall bli möjlig att utgiva. I vissa fall synes avgränsningen vara oklar. När litteratur även berörande övriga världsdelar ibland medtages, bör denna endast gälla folkkultur med europeiska traditioner eller direkta samband (ty var går annars gränsen gentemot den allmänna etnologien?). Ortnamnsforskning utan direkt etnologisk anknytning faller givetvis utanför bibliografien, men enstaka arbeten synas dock ha medtagits.

Den vid bibliografiens grundande 1917 upplagda innehållsdispositionen är alltså oförändrad i användning. En genomgående enhetlig uppställning är givetvis en styrka. Men folklivsforskningen har dock dessa tre årtionden genomgått en mycket stark utveckling och i vissa delar väsentligt ändrat karaktär och objekt. Olika ämnens växlande proportioner i den samlade serien ge härvid en intressant lärdomshistorisk överblick. Påtagligt inkonsekvent är den detaljerade undergrupperingen av "folkpoesi" i förhållande till övrig folkdiktning. Det särskilda kapitlet för föremål skär tvärs över flera andra avsnitt; det kan visserligen ha sin praktiska betydelse, men avgränsningen har nu blivit godtyckligare, genom att nyare forskning mer och mer är benägen att behandla sakbeståndet i samband med dess funktion. Särskilda underavdelningar saknas för så stora grupper som t. ex. jakt, fiske, och kalenderväsen, samtidigt som "tecken" har sitt särskilda kapitel. I saknad av egen huvudrubrik har samfärdsel och transport råkat att instoppas bland seder och bruk!

Det finns skilda underavdelningar för bostadshus och ekonomibyggnader, men å andra sidan ingen rubrik, under vilken man kan

inordna litteratur om byggnadskonstruktioner eller om byggnadsskick och gårdsskick som helhet. En i alla delar konsekvent genomförd innehållsuppdelning står naturligtvis ej att få, ty forskarna lägga ej upp sin produktion efter ledkortsrubriker. Den tillämpade principen att samma arbete ej skall nämnas mer än en gång i biografien torde vara nödvändig av praktiska skäl. Önskvärda dubbleringar och eventuella inkonsekvenser ersättas och upphävas genom det på tyska avfattade sakregistret, för redaktören förvisso ett av de besvärligaste momenten i ett uppoffrande, mödosamt arbete. Folklivsforskningens tack till dr Geiger må än en gång betygas.

I bandet 1942—47 står dr Robert Wildhaber som medredaktör och i fortsättningen kommer denne att ensam svara för bibliografin.

Sigfrid Svensson.

Svenska armén genom tiderna. Utg. under red. av generalmajor RAGNAR SJÖBERG. Svenska Biblioteksförlaget. Armébokens Förlags A.-B., Malmö 1949. 592 s., ill.

Vid första anblicken av den ståtliga volymer "Svenska armén genom tiderna" kan en misstänksam betraktare gripas av farhågan, att han framför sig har ett av dessa meningslösa praktverk, som vädja till den kulturella fåfången hos sådana köpare, för vilka en bok främst är ett prydnadsföremål. Dess bättre visar sig misstanken ogrundad. "Svenska armén genom tiderna" vill främst förmedla tankar, icke synintryck. Bildmaterialet, som är förnämligt men inte pråligt, underordnar sig texten på ett naturligt och instruktivt sätt; bildredaktören kapten Harald Köhlin har gjort ett förstklassigt arbete.

Verkets huvudredaktör, generalmajor Ragnar Sjöberg, har strävat efter att åstadkomma en allsidig framställning av arméns utveckling genom tiderna, och det har lyckats honom att uppbåda en imponerande rad av experter på olika områden. Utmärkta skildringar ges sålunda av arméns vapen, uniformer, fälttecken och troféer, av dess organisation, undervisning och självård samt av de olika förbandens historia. I planläggningen

finns blott en enda väsentlig brist, utomordentligt typisk för svensk historieskrivning: den rent *mänskliga* faktorn har kommit i skymundan. Utöver några i och för sig förträffliga sidor i överstelöjtnant Erik Zeehs principiellt viktiga uppsats "Hären och hembygden" finnes ingen samlad skildring av "livet på roten", av de indelta officerarnas och soldaternas tjänsteförhållanden och dagliga tillvaro. Endast glimtvis framtråda de moment, som mer än något annat givit den svenska arméns inre historia dess särprägel. När en finländsk medarbetare, fil. dr John E. Roos — i vars hemland en dylik likgiltighet för de socialhistoriska aspekterna skulle ha varit otänkbar — i sin skildring av de finländska regementena tangerar ämnet (s. 534), förutsätter han omisstänksamt, att uppgiften redan i princip blivit löst av hans rikssvenska medförfattare.

Huvudredaktören upplyser, att respektive författare fått mycket stor frihet i fråga om både form och innehåll. Principen är i och för sig sund. Men toleransen bör inte drivas så långt, att verkets inre enhet brister. Den som först läser överstelöjtnant Zeehs skildring av den gamla svenska bondehären och dess omvandling under medeltiden (s. 16 ff.) och sedan går över till vad arkivarie Alf Åberg (själv medredaktör) har att meddela om samma utveckling (s. 63 ff.), måste bli mycket konfunderad. Medan Zeeh utgår från en äldre uppfattning, bygger Åberg på den moderna vetenskapens rön. Skillnaden har blivit mycket stor.

Om klyftan mellan krigshistoriker och övriga historiker erinras man också vid studiet av major Gunnar Nordströms uppsats "Svensk krigshistorisk forskning". Förf. utgår ifrån att "krigshistoria i egentlig mening" blott omfattar "krigskonsten och dess ståndpunkt under olika tidsskeden" (s. 574). Från denna utgångspunkt ger han en god bibliografisk översikt, dock utan att nämna vare sig Artur Stilles arbete om nordiska sjuårskriget — som med orätt kommit i skymundan för hans skrifter om Carl XII — eller Sture Wallers avhandling om G. C. von Döbeln. Den gjorda avgränsningen kan också motiveras med rådande forskningsläge, som onekligen kännetecknas av långt driven specialisering för

krigshistoriens del — något som inte bara är krigshistorikernas fel. Men nog är det högst beklagligt, att källkritiska, administrativa och politiska undersökningar, som röra rent militära ting, icke skola räknas som krigshistoria. Specialundersökningar äro nödvändiga på alla forskningsfält, men alla snäva gränsdragningar mellan olika discipliner böra bekämpas.

De gjorda reflexionerna avse icke att på något sätt undanskymma det faktum, att "Svenska armén genom tiderna" är ett vederhäftigt och innehållsrikt verk, som ger en förträfflig introduktion i svensk krigshistoria. Att här referera eller ens nämna alla uppsatserna, kan inte komma i fråga. Med all respekt för den stora sakkunskap, som kommer till synes i t. ex. överste Th. Jakobssons vapenhistoriska och intendent Erik Bellanders intendenturhistoriska bidrag, vågar rec. beteckna Alf Åbergs uppsats "Svensk krigföring genom tiderna" såsom verkets mest centrala. Smärre inadvartenser kunna givetvis uppletas; lantvärnet skrevs t. ex. ut 1808, ej 1809 (s. 98), och beslutet om Bodens fästning fattades 1900, ej 1899 (s. 101). Att en del omdömen kunna diskuteras, ligger också i sakens natur; vissa formuleringar beträffande den gustavianska tiden förefalla t. ex. väl kategoriska. Men i sin helhet är uppsatsen ett ypperligt exempel på hur krigshistoria bör skrivas, med beaktande av såväl allmänpolitiska som speciellt militära faktorer.

Ett särskilt omnämnande förtjänar också den stora avdelningen "Truppslag och truppförband", med bidrag av en rad olika författare, bland vilka fil. kand. Nils Niléhn (medredaktör) dragit det tyngsta lasset. Här ges en rad korta regementshistoriker; alla under senare århundraden existerande förband äro med utom en del numera försvunna värvade regementen. Den som snabbt vill skaffa sig en överblick över en ingalunda lättöverskådlig utveckling har här en behändig och pålitlig hjälpreda; antalet detaljer synes vara mycket litet. Det är blott skada, att innehållsförteckningen inte gjorts mera specificerad; det tar faktiskt en stund att hitta det önskade regementet. Trots sakrikedomen äro historikerna friskt och livfullt skrivna. Verkligt magnifik är major Rickard

Nilssons presentation av Norrlands dragoner, världens nordligaste kavalleriregemente (s. 404).

"Svenska armén genom tiderna" avser icke blott att utreda och informera. Verket har utgivits i ett bestämt syfte: att visa arméns förankring i det förgångna och dess uppgifter i nuet. För en civil läsare blir nog tonen ibland litet väl patetisk, men i det stora hela har den försvarsvänliga tendensen icke verkat snedvridande. Rådslan för en ny nedrustning, som var mer befogad när verket utgavs 1949 än i skrivande stund, lyser flerstädes igenom. Som det varnande exemplet framför andra nämnes 1925 års härordning, som enligt generallöjtnant W. A. Douglas' förord icke blott innebar en kvantitativ reduktion av armén utan också skadade dess inre egenskaper. Huvudvikten har emellertid inte lagts vid kritik utan vid betonande av de positiva möjligheter, som finnas att med historiens hjälp underhålla en levande försvarsvilja. Pieteten mot det förflutna och förankringen i hembygden ha därvid blivit ledmotiven.

Man behöver inte vara romantiker för att räkna med militära traditioner såsom en levande faktor, mindre dock för manskapet än för befälet. Ur denna synpunkt kan det t. ex. ifrågasättas, om inte den på senare tid genomförda indragningen och omdaningen av kavalleriet varit väl radikal. Vad hembygdskärleken beträffar, ha nog de militära myndigheterna själva gjort sig skyldiga till en del försummelse, särskilt ödesdigra under övergången från indelt till värnpliktig armé, då många gamla band mellan hären och hembygden sletos av. Man frågar sig t. ex., om det var nödvändigt att slopa kompaniernas gamla häradsnamn och om det inte nu vore tekniskt möjligt att återinföra geografiska beteckningar på både bataljoner och kompanier. Namn som "Bohus bataljon" och "Orsa kompani" kunna i sig själva vara en makt.

"Svenska armén genom tiderna" är ett välkommet verk, i dubbel måtto en prydnad för varje bokhylla, där det blir placerat. Kan det öka det historiska intresset i militära kretsar och berika det krigshistoriska vetandet bland både militärer och civila, fyller det en verklig mission.

Sten Carlsson.

Israel Nesseliusens mietinnöt. (Israel Nesselius' betänkanden.) Utg. av MARTTI KERKKONEN. [Finska historiska samfundet.] Helsinki 1949. XXXV, 193 s. Pris 250 mk.

Det brukar inte vara särskilt intressant att läsa utförligt om orealiserade projekt. Ett bestämt undantag måste emellertid göras för den volym som Martti Kerkkonen utgivit som nr VI i Suomen historiallinen seuras serie Suomen historian lähteitä (1949) innehållande professor Israel Nesselius' betänkanden i olika ämnen. Israel Nesselius' (f. 1667, 1707—13 prof. i Åbo, 1716—37 i Uppsala) betydelse som uppslagsrik projektmakare var tidigare känd genom ett par innehållsrika studier av Daniel Almqvist, den förra året alltför tidigt bortgångne lärde forskaren och arkivmannen. Men det är i alla fall av största värde att nu ha fått bekväm tillgång till originalen. De erbjuder i många avseenden en ganska förbluffande läsning. Vi möta här en man, som intensivt levt sig in i det svenska stormaktsväldet som en politisk bildning, vars strategiska problem för honom äro ständigt aktuella och vilken med alla medel bör hindras att falla sönder. ("Jag för min person wille giärna lefwa såsom torpare, allenast landet blefwe Conserverat".) När man läser hans olika framställningar får man i minnet den målsättning, som en nyare forskningsriktning tillagt Karl XII i hans ryska politik: ett slags europeisk vakttjänst mot öster. Det är av största intresse att se hur dylika tankar voro fullt levande för en av konungens samtida. N:s självklara utgångspunkt är överherrsstaten med en given social ordning. Vid sidan om staten betyda undersåtarna intet. Deras intressen underordnas fullständigt helheten. Allt bör göras för att öka statens styrka. N. har en förvånande överblick ej blott öfver Sveriges utan över nästan hela Europas förhållanden i näringspolitiskt, geografiskt, militärt och politiskt avseende. Han ser förhållandena i fågelperspektiv liksom med kartan ständigt aktuell för sin inre blick. Han är i mångt och mycket en man av frihettstidens rationalistiska typ med nyttan som ledstjärna fast med den kungliga suveräniteten och ej ständerparlamentarismen som sin naturliga bakgrund. Han är en utpräglad förkämpe för ett centraldirigerat näringsliv och är inte

rädd för drastiska åtgärder. Så t. ex. föreslår han att av lojalitetshänsyn låta skånska och finska befolkningar byta bosättningsområden och att helt försvenska finnarna. Det är inte mycket av 1600-talets klassiska lärdomspedanteri hos N. På sin höjd möter man en och annan jämförelse mellan den romerska historien och den svenska, särskilt med exempel från de puniska krigens tid. N. är fastmera positivt intresserad av att öka de reala studiernas omfattning på latinitetens bekostnad och detta trots att han var professor i latin, när han han skrev ned sina projekt, och är dessutom en tidig förkämpe för ett centraluniversitet, ersättande alla de existerande högskolorna. Här skulle betecknande nog bl. a. inrättas en professor i fortifikation och pyroteknik. Allt blir lätt i N:s framställning: att förädla råvaror, att bygga kanaler (en älsklingstanke hos N.), att anordna lotterier, att bekämpa överflöd genom förbud och beskattning etc., etc. Intressant är att iakttaga hans fiendliga hållning mot skogen. Det gäller att odla och förädla, att öka folkmängden för att kunna försvara riket, och då måste skogen vika. Men ibland är han rädd om skogen och vill därför bl. a. ha bort badstugorna med deras bränsleåtgång. N. skrev sina flesta projekt 1709—11, då han som professor i Åbo befann sig nära fronten. Det är mot den bakgrunden man får se hans varmt patriotiska men ganska hårdföra nit. Hans patos gällde särskilt försvaret av Finland. Hans rysslandsuppfattning påminner i hög grad om den som kommer fram i världspressens ledarspalter i våra dagar. Parallellen är ibland nästan skrämmande tydlig. Nesselius' många projekt äro späckade med kulturhistoriska detaljfakta. Som exempel kan nämnas hans önskan om propaganda för träskor, hans nitälskan för utrotande av vargar och björnar, för ätande av hästkött, för "Skougs tapeter" och för skonsam sjöfågeljakt. N:s inlagor förtjäna därför att noga studeras av fackmän av olika slag. Ett stockholmskapitel har säkerligen ett betydande lokalhistoriskt värde. Kerkkonen har försett sin utgåva med en längre finskspråkig inledning (24 s.), som åtföljes av ett kortare svenskt sammandrag (9 s.) Man beklagar att ej hela inledningen blivit översatt. Boken avslutas med ett välkommet Orts- och personregister.

Nils Ludvig Rasmussen.

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Föreningens för svensk kulturhistoria styrelseberättelse för år 1950

Föreningens styrelse har under år 1950 sökt att på följande sätt tillgodose de i stadgarna föreskrivna uppgifterna.

Föreningen sammanträdde den 24 januari 1950 i Nordiska museet. Till föreningens ordförande valdes statsrådet Herman Zetterberg. Vidare omvaldes de i tur avgående styrelseledamöterna Gösta Berg, Sigurd Erixon, Mats Rehnberg, Sigurd Wallin och Sten Westerberg. Efter de i tur avgående ledamöterna K. A. Gustawsson och Thorvald Bergquist valdes såsom nya medlemmar av styrelsen fil. dr. Erik Hj. Linder och antikvarien Sverker Janson.

Till revisorer omvaldes registrator Ola Bannbers och fil. dr. G. Sahlström samt till revisors-suppleanter fil. dr. Agnes Geijer och fröken Brita Stjernswärd.

I anslutning till sammanträdet höll förste konservator Eivind S. Engelstad, Norsk Folkemuseum, Bygdøy, Oslo, föredrag över ämnet "Norsk Folkemuseums storgårdsundersögelser".

Styrelsen har sett som sin huvuduppgift att med avstående från andra utgiftskrävande företag såsom anordnandet av föredrag m. m. försöka vidmakthålla utgivandet av tidskriften RIG, vilken under året utgivits i fyra kvartalsvis utkommande häften om sammanlagt 164 sidor. De höjda framställningskostnaderna såväl beträffande tryckningen som beträffande honorar till tidskriftens medarbetare ha ökat svårigheterna att finansiera ett utgivande av samma omfång som tidigare.

För värdefullt ekonomiskt stöd tackar föreningen utom sina stödjande medlemmar även Direktör Sten Westerberg samt Nordiska museet och Folklivsarkivet i Lund.

Under året har föreningen åtnjutit ett statsanslag å 2,500 kronor som bidrag till tryckningen av RIG.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

Ingående Balans Konto

Skulder den 1/1 1950:	
Ledamöters fond	2 186:—
Diverse Personer	2 894:67
	<hr/>
	Kronor 5 080:67

Tillgångar den 1/1 1950:

69 000 ex. "Rig"	2 186:—
Bankräkning	1 558:97
Kassa	297:71

Diverse Personer	1 000:—
Underskott 1950	37:99
	<hr/>
	Kronor 5 080:67

Vinst och Förlust Konto

Utgifter den 31/12 1950:

Tryckningskostnader	7 417:06
Författare	1 355:—
Omkostnader & Porto	172:80
Underskott 1949	37:99
Överskott för 1950	779:40
	<hr/>
	Kronor 9 762:25

Inkomster den 31/12 1950:

Medlemsavgifter, årliga	4 260:—
" " garant.	50:—
	<hr/>
	4 310:—
Försäljning	2 440:92
Gåva	500:—
Statsbidrag	2 500:—
Ränta	11:33
	<hr/>
	Kronor 9 762:25

Utgående Balans Konto

Tillgångar den 31/12 1950:

69 500 ex. "Rig"	2 186:—
Bankräkning	570:30
Kassa	595:61
Diverse Personer	1 420:—
	<hr/>
	Kronor 4 771:91

Skulder den 31/12 1950:

Ledamöters fond	2 186:—
Diverse Personer	1 806:51
Överskott 1950	779:40
	<hr/>
	Kronor 4 771:91

Herman Zetterberg. Mats Rehnberg.
Sten Westerberg.

Revisionsberättelse

Undertecknade av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer för år 1950 få efter fullgjort uppdrag avgiva följande revisionsberättelse.

Räkenskaperna äro förda med omsorg och reda och alla utgiftsposter åtföljda av vederbörliga verifikationer. Föreningens ställning framgår av den till styrelsens berättelse fogade översikten, vilken överensstämmer med räkenskaperna.

Vi få därför tillstyrka, att föreningen beviljar styrelsen och skattmästaren full och tacksam ansvarsfrihet för det gångna årets förvaltning.

Stockholm den 19 februari 1951.

Ola Bannbers. K. E. Sahlström.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

<i>Herrgårdar och boställen</i> av MANNE HOFREN	32:50	<i>Die lappische Volksmusik</i> av KARL TIRÉN	45:—
<i>Svenska herrgårdshem under 1700- talet</i> av GÖSTA SELLING	35:—	<i>Die lappische Zaubertrummel</i> av ERNST MANKER	100:—
<i>Mülsåker — ett Tessinslott vid Mälaren</i> av ERIK ANDRÉN	9:50	<i>The Skolt Lapp Community Suen- jelsjíd</i> av KARL NICKUL	35:—
<i>En bok om Tyresö</i> av A. LIND- BLOM, S. WALLIN, S. KARLING, B. BOËTHIUS m. fl.	20:—	<i>Skolseder från Skara</i> av ALLAN NILSSON	5:—
<i>Julita klostrets godspolitik</i> av PER STENSLAND	5:—	<i>Arets äring</i> av ALBERT ESKERÖD..	15:—
<i>Ronneby byggnadshistoria</i> av SI- GURD ERIXON och SVEN T. KJELLBERG	20:—	<i>Svenska skråsigill</i> av K. G. CE- DERGREN och G. VON SCHOULTZ	10:—
<i>Norrländskt sågverksliv</i> av REIN- HOLD OLSSON	10:—	<i>Urmakare i Sverige</i> av ELIS SIDEN- BLADH	30:—
<i>Pataholm</i> av MANNE HOFREN ...	12:—	<i>Stjärnsundsuren</i> av STEN LUND- WALL	12:—
<i>Skottsbergiska gården i Karlshamn</i> av BENGT BENGTSSON	9:50	<i>Rokokomöbler</i> av MARSHALL LA- GERQUIST	25:—
<i>Helgerum i Tjust</i> av MANNE HOF- REN	14:—	<i>Gustaviansk stil i Nordiska museet</i> av SIGURD WALLIN	3:75
<i>Svensk allmogekost, I—II, av</i> NILS KEYLAND	45:—	<i>Herremansmöbler</i> av BRYNOLF HELLNER	3:—
<i>Bygd och yttervärld</i> av SIGFRID SVENSSON	8:—	<i>Allmogemöbler</i> av SIGFRID SVENS- SON	3:—
<i>Dalmålningarna och deras för- lagor</i> av SVANTE SVÄRDSTRÖM ..	18:—	<i>Kistor</i> av GÖSTA VON SCHOULTZ ..	4:—
<i>Järnsmidet i Vasatidens dekorativa konst</i> av BRYNOLF HELLNER	20:—	<i>Svenska vävnadstekniker och mönstertyper</i> av E. VON WAL- TERSTORFF	18:—
<i>Slagan och andra tröskredskap</i> av DAG TROTZIG	12:—	<i>Tygtryck i Sverige före 1700</i> av INGEGERD HENSCHEN	12:—
<i>Sledges and Wheeled Vehicles</i> av GÖSTA BERG	10:—	<i>Linnedamast</i> av E. VON WALTERS- TORFF	1:—
<i>Rågöborna</i> av PER SÖDERBÄCK ..	12:—	<i>Folkdräkter</i> av ANNA-MAJA NY- LÉN	12:—
<i>Svensk soldat, redigerad</i> av MATS REHNBERG	7:—	<i>Nationella dräkten</i> av EVA BERG- MAN	20:—
<i>Lapsk kultur vid Stora Luleälv källsjöar</i> av ERNST MANKER	45:—	<i>Skånes folkdräkter</i> av SIGFRID SVENSSON	12:—
<i>Same Sita — lappbyn</i> av NILS NILSSON SKUM	30:—	<i>Folkligt dräktskick i Vingåker och Österåker</i> av A.-M. NYLÉN	16:—

Sten Lundwall

STJÄRNSUNDS- UREN

"Man läser Lundwalls kulturhistoriska bilder med nöje, men minst lika intressant är den samvetsgranna och rikt illustrerade tekniska framställningen.

Expressen

"i stark sammanfattning en livfull bild av svenskt näringsliv under 1700-talets förra hälft."

Östgöta Correspondenten

"en systematisk skildring även då det gäller arbetsorganisationer, lärlingars och hantverkarens arbetsförhållanden..."

Gerda Boëthius i Svenska Dagbladet

Pris häftad 12:—

inb. 16:—

NORDISKA MUSEET

Hilding Celander

STJÄRN- GOSSARNA

"i sanning en bok full av folklig bildgestaltning, fantasieggande, klarläggande och roande. Svenska kulturhistoriker och hemhygdsforskare ha sällan fått en rikare och mera stimulerande gåva."

Gerda Boëthius i Svenska Dagbladet

Pris häftad 24:—

inb. 30:—

NORDISKA MUSEET

MIRANDA

i SVERIGE och NORGE 1787

"Den är en historisk delikatess, ett kulturdokument och ett stycke mänsklig lektyr."

Claes Krantz i G.H.T.

"ett avsnitt ur ett mer än vanligt rörligt och äventyrligt liv. Sitt särskilda intresse får den genom de intima inblickarna i svenska förhållanden och miljöer."

Olof Jägerskiöld i

Meddelanden för Riddarhuset

Pris häftad 20:—

inb. 26:—

NORDISKA MUSEET

Sam Owen Jansson

MÅTTORDBOK

"komprimerad men oerhört innehållsrik... till utomordentligt god hjälp för släktforskare och andra historiskt intresserade... — ger på alla väsentliga punkter klart besked, så långt det över huvudtaget är möjligt att lämna upplysningar..."

Östgöta Correspondenten

"en ytterst nyttig liten bok... Det bör tilläggas att boken är ovanligt nöjsam att bläddra i..."

Per Collinder i Svenska Dagbladet

"en fascinerande lektyr... det är ett nöje att läsa den tvärs igenom utan hänsyn till att den egentligen bara är avsedd att slå upp i."

Alf Henriksson i Dagens Nyheter

Pris kr 5:50

NORDISKA MUSEET